NAPJAINK KÉRDÉSEI

KOSSUTH · 1972

Mi a társadalmi struktúra

Napjaink kérdései

Wirth Ádám

Mi a társadalmi struktúra?

Kossuth Könyvkiadó · 1972

TARTALOM

1. Társadalomszemlélet, társadalmi struktúra 5
2. A polgári szociológia osztályfelfogása 20
3. A marxizmus osztályfogalmához 51
4. A kapitalizmus társadalmi struktúrája és a munkásosztály forradalmi szerepe 82
5. A szocialista forradalom és a társadalmi struktúra átalakulása 118

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztette Kukk Györgyné
A borító Székffy Gyula munkája
Műszaki vezető Szécsi Andor
Műszaki szerkesztő Székffy Gyula
A szedést 1972. IX. 21-én kezdték meg
Megjelent 1972. XI. 30-án, 8000 példányban
Terjedelme 8 (A/5) ív
PL — 203 — K — 7274
3458—72. Szikra Lapnyomda, Budapest

1. Társadalomszemlélet, társadalmi struktúra

Tapasztalati tény, amelyet a szociológiai irányzatok csaknem mindegyike elfogad, hogy korunkban minden társadalom kisebb-nagyobb csoportokra tagolódik, s ezeknek sok szempontból eltérő a társadalmi helyzetük. E társadalmi csoportoknak az összességét és egymáshoz való viszonyát egy adott társadalomban nevezik általában a társadalom szociális struktúrájának.

Amennyire egyetértenek a szociológusok abban a kérdésben, hogy minden társadalom szociálisan tagolódik és azok a társadalmi csoportok, amelyek egy társadalomban léteznek szociális struktúrát alkotnak, annyira nincs egyetértés ennek a szociális struktúrának az értelmezésében és magyarázatában. Mi a szociális struktúra létrejöttének alapja és változásának az oka, iránya és perspektívája? Milyen kritériumok alapján különböztetjük meg az egyes csoportokat? Mi a szociális struktúra lényege, milyen szerepet játszik a társadalom életében és fejlődésében? Miféle csoportok képezik a szociális struktúra döntő elemét? Ezekre a kérdésekre csak átfogó társadalomszemlélet alapján lehet válaszolni, amelytől természetesen nem lesz független a válaszok tartalma sem. A társadalomstatisztika és az empirikus szociológiai felmérések napjainkban bőséges anyagot

szolgáltatnak egy-egy ország szociális struktúrájának az elemzéséhez. Ez az anyag azonban önmagában csak holt nyersanyag, rendezetlen adathalmaz, amelyben a felszín sokszor elfedi a lényeget, és csak tudományosan megalapozott és következetes társadalomszemlélet alapján lehet feldolgozni és tudományosan értelmezni.

A szociális struktúra kifejezést napjainkban sokféle szociológiai irányzat használja, persze mindegyik a benne kifejeződő társadalomszemléletnek megfelelő tartalommal. Így alapvető különbség van a szociális struktúra marxista és különböző nem-marxista értelmezései között. A marxista felfogás elméleti és metodológiai sajátszerűsége már a kiindulópontnál, a társadalmi struktúra természetének megítélésében megmutatkozik. Ezért nem lehet a marxista értelmezést elválasztani a marxista társadalomfelfogás egészétől.

Napjaink egyik divatos filozófiai irányzata a *strukturalizmus*. A filozófiai divatok gyakran egyes szavak, kifejezések használatában és elterjedésében is kifejeződnek. Ilyen szó például a struktúra is, amely az említett irányzat nevében is szerepel. Aki csak a szellemi divatok áramlásainak a felszínét figyeli, könnyen azt gondolhatja, hogy a társadalmi struktúra problémáját, vizsgálatának jelentőségét és módszereit a strukturalizmus fedezte fel a társadalomtudomány számára. A valóságban ezt a problémát jóval a strukturalizmus jelentkezése előtt felvetette Marx, aki tisztázta a társadalmi struktúra fogalmát és kidolgozta tudományos elemzésének módszereit. Ebből a felszínes ítélet viszont arra a téves következtetésre juthat (s hogy ez a tévhit nemcsak elvont lehetőség, hanem ideológiai realitás, azt néhány mai marxizáló strukturalista gondolatmenete is igazolja), hogy az első strukturalista, a strukturalizmus elindítója maga Marx volt.

A társadalomtudomány kérdéseiben nem ítélkezhe-

tünk azonban a divatok látszatai alapján és nem szabad hitelt adnunk az elsietett következtetéseknek. A történelmi igazság az, hogy a marxista társadalomfelfogás a társadalmi struktúra elemzésében nemcsak időben előzte meg a filozófiai strukturalizmust, de e probléma értelmezésének és elemzésének elméleti és metodológiai alapjait tekintve is gyökeresen különbözik tőle. Sem Marx nem volt a strukturalizmus előfutára, sem a marxizmus nem szorult arra, hogy a strukturalizmus vigye be a marxista társadalomfelfogásba a struktúra problémáját. A marxista társadalomfelfogás kezdetétől fogva tartalmazta a társadalmi struktúra problémáját és azt a saját elméleti, metodológiai alapelvei alapján — a történelmi materializmus alapján — vetette fel, dolgozta ki és oldotta meg.

A polgári szociológiában a strukturalizmushoz kapcsolódó irányzatoknak nincs egységes felfogásuk a struktúráról. Bizonyos közös vonásaik azonban megkülönböztetik a marxista felfogástól. Ilyen megkülönböztetett közös vonásuk például, hogy a társadalom struktúráját valamiféle szellemi struktúrával, egy elvont eszmei modellel azonosítják. „Alapelvünk — írja Claude Lévi-Strauss, a strukturalizmus egyik vezető teoretikusa —, hogy a társadalmi struktúra fogalma nem az empirikus valóságra vonatkozik, hanem a valóság után készített modellekre. Ezen alapul a különbség két olyan közelálló — s ezért oly sokszor összetévesztett — fogalom között, mint a *társadalmi struktúra* és a *társadalmi viszonyok* fogalma. A társadalmi viszonyok adják a nyersanyagot a modellek készítéséhez, amelyek magát a társadalmi struktúrát teszik láthatóvá. Mindenesetre ez utóbbi nem vezethető vissza egy adott társadalomban megfigyelhető társadalmi viszonyok összességére. A struktúrakutatások nem igényelnek külön tárgyat a társadalmi tények között; inkább egy módszert jelentenek,

amely különböző etnológiai problémákra alkalmazható, s amely rokon a strukturális elemzés más területeken alkalmazott formáival."[1] A strukturális elemzésnek eszerint tehát nem a valóságos társadalom valóságos struktúrájával van dolga, hanem egy szellemi modellel, amely „láthatóvá teszi" a társadalom „rejtett" struktúráját. Ez azért lehetséges, mert ennek a rejtett struktúrának a természete eleve megegyezik a modellt kidolgozó értelem struktúrájával: mindkettő végső soron szellemi természetű, személytelen szellemi struktúra. „A társadalmi struktúra fogalmának vagy nincs értelme, vagy ez az értelem már maga egy struktúrával rendelkezik. A fogalomnak ezt a struktúráját kell először megragadnunk . . ."[2] — írja Lévi-Strauss. Nem véletlen, hogy a strukturalisták a társadalom struktúráját, elsősorban a nyelven és a tág értelemben vett kommunikációs kapcsolatokon keresztül akarják megközelíteni, s figyelmen kívül hagyják az anyagi-társadalmi viszonyokat. Ez a felfogás nemcsak képviselőinek idealizmusáról árulkodik, de egyben feltárja ennek az irányzatnak az antidialektikus és történelmietlen jellegét is. Az anyagi-társadalmi viszonyoktól elszakított és fölébük helyezett elvont szellemi struktúra náluk ugyanis lényegében változatlan és nem követi a társadalom történeti fejlődését. Ez a strukturális vizsgálat tehát eleve és elvileg kizárja a társadalom történeti és dialektikus elemzését.

A polgári szociológia *stratifikációs elméleteinek* is rendszerint valamiféle szellemi eredetű társadalmi struktúra az alapja. Az amerikai funkcionalista-strukturalista szociológia például az adott társadalom által elfogadott értékrendszerben jelöli meg a szociális réteg-

[1] A francia szociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1971. 263. old.

[2] Ugyanott, 262. old.

ződés alapját. Talcot Parsons — ennek a szociológiai irányzatnak a legnevesebb képviselője — a stratifikációt (vagyis a társadalom szociális rétegződését) úgy határozza meg, mint „az egységek rendszerbe rendezését egy közös értékrendszer mércéje szerint". Mások — mint például Warner — a társadalmi rétegződést egy nominális — névleges — struktúrával azonosítják, amely szubjektív értékelés terméke.

A marxista társadalomfelfogás a valóságos társadalomból és annak reális folyamataiból indul ki és azok valóságos struktúráit tárja fel, mint a társadalmi viszonyoknak fejlődésük egy meghatározott szakaszán szükségszerű, viszonylag tartós és ismétlődő összefüggéseit. A valóságos (és történelmileg változó) társadalmi struktúrák felismerése és tudományos elemzése feltételezte a társadalmi folyamatok és viszonyok egészére kiterjedő tudományos társadalomszemlélet kidolgozását. Ez a társadalomszemlélet a *történelmi materializmus*. A történelmi materializmusból — a teljesség igénye nélkül — a reális társadalmi struktúrák tudományos elemzésének három alapvető elméleti előfeltételét emelhetjük ki.

Először: a társadalmi élet különböző területein kialakuló viszonyok közül az elsődleges és meghatározó viszonyok megkülönböztetése. Társadalomfelfogásának kidolgozását Marx azzal kezdte, hogy „a társadalmi élet különféle területei közül kiemelte a gazdaságit, a társadalmi viszonyok összességéből kiemelte *a termelési viszonyokat*, mint alapvetőket, elsődlegeseket, valamennyi többi viszonyt meghatározókat".[3] Marx ezzel már a kiindulásnál szilárd materialista alapokra helyezte a társadalmi struktúrák kutatását. A strukturalizmus idealizmusa a történelmi materializmussal szemben el-

[3] *Lenin* Összes művei 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 124. old.

sődleges szerepet nem a termelési viszonyoknak, tehát az anyagi-gazdasági viszonyoknak, hanem a tudatnak — a kultúrának és nyelvnek — tulajdonít, lényegében benne old fel minden társadalmi viszonyt.

A termelési viszonyok megkülönböztetésének és kiemelésének azonban nemcsak a materialista alapok szempontjából van jelentősége, hanem a társadalmi viszonyokon belül az ismétlődés, a viszonylagos állandóság kritériumának a felfedezése szempontjából is. Nyilvánvaló, hogy társadalmi struktúráról (illetve struktúrákról) csak akkor beszélhetünk, ha a társadalmi viszonyokban egyedi sokféleségük és történelmi változékonyságuk mellett van valami viszonylagosan állandó, ismétlődő, ami a tudomány által is felismerhető és elemezhető. A társadalom tudományos megismerésének legfőbb akadálya hosszú ideig éppen az volt, hogy a társadalomban — a természettől eltérően — nem ismerték fel az ismétlődés objektív kritériumait. A történelmi materializmus a termelési viszonyok szerepének felismerésével megoldotta ezt a problémát. „Addig a szociológusok — írta Lenin a Marx előtti társadalomelméletekről — a társadalmi jelenségek bonyolult szövevényében nehezen tudták megkülönböztetni a fontos jelenségeket a nem fontosaktól (ez a szubjektivizmus gyökere a szociológiában), és nem tudták megtalálni az ilyen elhatárolás objektív kritériumát. A materializmus tökéletesen objektív kritériumot szolgáltatott, amikor kiemelte a *termelési viszonyok*at mint a társadalom struktúráját, és lehetővé tette, hogy alkalmazzák ezekre a viszonyokra az ismétlődésnek azt az általános tudományos kritériumát, amelynek a szociológiára való alkalmazhatóságát a szubjektivisták tagadták. Amíg ideológiai társadalmi viszonyokra szorítkoztak (vagyis olyan viszonyokra, amelyek kialakulásuk előtt az emberek tudatán mennek át), a különböző országok társadalmi jelenségei-

ben nem vehettek észre ismétlődéseket és szabályszerűségeket, s tudományuk a legjobb esetben csak e jelenségek puszta leírása, nyersanyaggyűjtés volt. Az anyagi-társadalmi viszonyok elemzése (vagyis az olyan viszonyok elemzése, amelyek anélkül alakulnak ki, hogy az emberek tudatán átmennének; az emberek miközben termékeiket kicserélik, termelési viszonyokba lépnek anélkül, hogy akár csak annak is tudatában volnának, hogy itt társadalmi-termelési viszonyokról van szó), nyomban lehetővé tette, hogy észrevegyék az ismétlődéseket és a szabályszerűségeket, és általánosítsák a különböző országok viszonyait egy alapfogalomban, a *társadalmi alakulat* alapfogalmában."[4]

Témánk szempontjából különös figyelmet érdemel, hogy Lenin a termelési viszonyokkal kapcsolatban a „társadalom struktúráját" említi, s a termelési viszonyokat „mint a társadalom struktúráját" nevezi a társadalomban az ismétlődés kritériumának. Lenin szóhasználata — a társadalom struktúrája elnevezés alkalmazása a termelési viszonyokra — nem véletlen, teljesen megfelel annak, ahogyan Marx jellemzi a termelési viszonyok helyét a társadalom életében. „Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba, termelési viszonyokba lépnek, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális alapot, amelyen a jogi és politikai felépítmény emelkedik és amelynek meghatározott tudatformák felelnek meg."[5]

Marx tehát szintén meghatározott struktúrának — a

[4] Ugyanott, 126. old.

[5] *Marx—Engels* Válogatott Művek. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 366. old.

társadalom gazdasági szerkezetének — fogja fel fejlődésük meghatározott szakaszán a termelési viszonyok összességét. Az idézett szövegből az is kiderül, hogy Marx szerint egyfelől a társadalom gazdasági szerkezete nem örök és változatlan, hanem mindig az anyagi termelőerők meghatározott fejlődési fokának felel meg, másfelől a gazdasági szerkezet az alap, amely aztán az egész felépítménnyel való kölcsönhatásában is a meghatározó. Ebből következik a gazdasági szerkezet megkülönböztetett helye a társadalom struktúrájának történelmi materialista vizsgálatában. A társadalom struktúrája természetesen nem merül ki a termelési viszonyokban. De a termelési viszonyok, azok meghatározott struktúrája az a központi hely, amely köré a társadalom egész struktúrája épül. Egyfelől a termelési viszonyok rögzítik strukturált formában is az ismétlődő és viszonylag tartós társadalmi viszonyok szintjén a termelőerők fejlődésének elért fokát, másfelől a termelési viszonyok adott rendszere a közvetlen alap a társadalom egyéb, politikai, jogi, kulturális stb. struktúrái számára is.

Az, hogy a materialista társadalomfelfogás a gazdasági viszonyoknak megkülönböztetett fontosságot tulajdonít, távolról sem jelent egyoldalú ökonomizmust vagy a társadalomtudomány feloldását egy gazdasági elméletben, amivel a marxizmus ellenfelei gyakran vádolják a történelmi materializmust. A gazdasági viszonyok megkülönböztetett elemzése valójában kulcs a társadalom egész struktúrájának a megértéséhez és elemzéséhez. Ebben látta Lenin Marx fő munkájának, a „Tőké"-nek a jelentőségét is a történelmi materializmus egésze szempontjából. „Ez az elemzés — írja a „Tőké"-ről — a társadalom tagjai közötti termelési viszonyokra szorítkozik: anélkül, hogy a dolgok tisztázása céljából egyetlenegyszer is olyan mozzanatokhoz folyamodna, amelyek ezeken a termelési viszonyokon kívül állnak, Marx

módot ad arra, hogy lássuk, hogyan fejlődik a társadalmi gazdaság áruszervezete, hogyan alakul át kapitalista szervezetté, megteremtve a burzsoázia és a proletariátus (már a termelési viszonyok keretében) antagonisztikus osztályait, hogyan fokozza a társadalmi munka termelékenységét, és visz be ezzel olyan elemet, amely kibékíthetetlen ellentmondásba kerül magának e kapitalista szervezetnek az alapjaival.

Ez a »Tőke« *csontváza.* Csakhogy éppen arról van szó, hogy Marx nem elégedett meg ezzel a csontvázzal, hogy nem szorítkozott a megszokott értelemben vett »gazdasági elméletre«, hogy — noha a szóban forgó társadalmi alakulat szerkezetét és fejlődését *kizárólag* a termelési viszonyokkal *magyarázta* — mégis mindenütt és folytonosan nyomon követte az ezeknek a termelési viszonyoknak megfelelő felépítményt is, és így a csontvázba életet lehelt."[6]

Amit Lenin a „Tőké"-ről mondott, elmondhatjuk általánosságban is a társadalmi szerkezet marxista megközelítéséről. A gazdasági szerkezetnek a feltárása a termelési viszonyok segítségével a *csontváz,* amelynél azonban nem áll meg a marxista társadalomtudomány, hanem az elemzést kiterjeszti a termelési viszonyoknak megfelelő felépítményre, annak szerkezetére is, és ezzel a csontvázba életet lehel.

Másodszor: a termelési viszonyok struktúrája nem időtlen és történelmietlen struktúra, hanem mindig a termelőerők meghatározott fejlődési fokának felel meg, és egy meghatározott *társadalmi alakulatban* realizálódik. A társadalmi alakulatok felismerése és megkülönböztetése lehetővé tette, hogy a társadalomtudomány időtlen és történelem feletti struktúrák konstruálása helyett a konkrét (és történelmileg változó), valóságos tár-

[6] *Lenin* Összes művei. 1. köt. 127. old.

sadalmi struktúrákat vizsgálja. A társadalmi alakulatok maguk is a termelési viszonyok különböző, de egymáshoz törvényszerűen kapcsolódó rendszereit, struktúráit képviselik. „Marx elmélete szerint a termelési viszonyoknak minden ilyen rendszere külön társadalmi organizmus, s ezen organizmus keletkezésének, működésének és magasabb formába való átmenetének, egy más társadalmi organizmussá való átalakulásának megvannak a maga külön törvényei."[7] A társadalmi alakulat fogalma történelmi tartalmat vitt bele a gazdasági szerkezet fogalmába „... Pontosan tisztázódott magának a gazdasági szerkezetnek fogalma is azzal, hogy megcáfolták a korábbi közgazdászok felfogását, akik természeti törvényeket láttak ott, ahol csupán a termelési viszonyok sajátos, történelmileg meghatározott módszerének törvényeiről lehet szó. A szubjektivistáknak általában a »társadalomról« való okoskodását, a tartalmatlan és kispolgári utópiákon túl nem jutó okoskodásokat (hiszen még az is tisztázatlan volt, hogy össze lehet-e foglalni a legkülönbözőbb társadalmi viszonyokat a társadalmi organizmusok külön formáiban) — a társadalmi szerkezet bizonyos meghatározott formáinak *vizsgálata* váltotta fel."[8]

A történelmi materializmus tehát a társadalmi *szerkezet meghatározott formáinak* vizsgálatát tűzte ki célul és kezdte el, szemben a régi (és mai) idealista elvont társadalomfelfogással, amely nem jutott túl az általában vett társadalom tartalmatlan fogalmán. Lenin kritikai jellemzése az utóbbiról pontosan ráillik a strukturalizmus felfogására is, amely a társadalom struktúrájáról éppen úgy elvontan és általánosságban beszél, mint a Marx előtti társadalomelméletek a társadalom fogalmá-

[7] Ugyanott, 398—399. old.

[8] Ugyanott, 398—399. old.

ról. A történelmi materializmus társadalmi alakulatként megkülönbözteti a társadalom szerkezetének meghatározott formáit, például a feudalizmus, a kapitalizmus, a szocializmus társadalmi struktúráját. Ennek alapján ismerhetjük fel és különböztethetjük meg napjainkban is a társadalmi haladás különböző fokain álló országok strukturális különbségeit. Ez a történelmi megközelítés teszi lehetővé az egyes országokban a társadalmi struktúra konkrét vizsgálatát is. A strukturalizmus és a polgári szociológia egyéb irányzatai ezeket a strukturális különbségeket a társadalmi struktúra valamiféle elvont modelljével helyettesíti, amely elmossa az egyes társadalmi alakulatok sajátos struktúráját és fejlődéstörvényeit.

A társadalmi struktúra konkrét és tudományos elemzése csak a meghatározott társadalmi alakulatok keretében és annak alapján lehetséges, tehát korunkban a kapitalizmus és a szocializmus keretében, illetve a kettő gyökeres megkülönböztetése alapján. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a kettő elvi megkülönböztetése már kimeríti a társadalmi struktúra tudományos elemzését, hogy a kapitalizmus, illetve a szocializmus társadalmi struktúrája bármelyik országban is tiszta formában jelenne meg, illetve a kettőnek ne lennének közös vonásai. A társadalmi alakulatok fogalma — a kapitalizmus, a szocializmus fogalma is — tudományos absztrakció. A társadalmi alakulatok konkrét valósága, például a kapitalizmus, illetve a szocializmus egy-egy meghatározott országban, mindig bonyolultabb és összetettebb, mint a társadalmi alakulat általános fogalma. A valóság magán viseli kialakulásának konkrét történelmi körülményeit, különböző mértékben őrzi régebbi társadalmi alakulatok maradványait, illetve az új társadalmi alakulat kifejlődésének különböző fokait képviseli, sőt országonként eltérő módon és élességgel bontakoznak ki

az adott társadalmi alakulat ellentmondásai is. Olyan történelmi korban, amikor világméretekben egymás mellett létezik és egymásra is hat két gyökeresen különböző társadalmi alakulat — mint például korunkban a kapitalista és a szocialista világrendszer —, azok társadalmi struktúráinak lehetnek azonos vonásai is. A társadalmi struktúrák tudományos elemzése nem hagyhatja figyelmen kívül ezeket az egyfelől országonként sajátos, másfelől a különböző társadalmi rendszerek között fellelhető közös vonásokat sem. De a konkrét elemzés kiindulópontja történelmileg és metodológiailag is csak a két társadalmi alakulat megkülönböztetése, struktúrájuk lényegi jegyeinek feltárása lehet. Csak ebből a kiinduló pontból és ezen az alapon juthatunk el az egyes országok konkrét társadalmi struktúrájának a differenciált elemzéséhez is.

Harmadszor: a történelmi materializmus a társadalom struktúráját nem értelmezi statikusan és nem szakítja el a társadalomban cselekvő szubjektumoktól, az emberek társadalmi tevékenységétől. A strukturalizmus időtlen és történelem feletti struktúrákkal helyettesíti a cselekvő embert. A társadalmi struktúra, ha elszakítjuk az emberek történelmi-társadalmi tevékenységétől, misztikus társadalom feletti (és történelem feletti) erővé válik, amely örök és áttörhetetlen gátja minden emberi tevékenységnek. Az emberi cselekvés viszont, ha elszakítjuk a társadalmi struktúrától — azaz történelmileg meghatározott szükségszerű formájától a fejlődés egy adott fokán — szubjektívvé és önkényessé válik, tehát egyben megfoghatatlanná mindenféle tudományos megismerés és elemzés számára. Ezt az ellentmondást oldja fel a történelmi materializmus, amely a társadalmi struktúrát magát is úgy tekinti, mint az emberek társadalmi tevékenységének történelmi termékét és szükségszerű formáját a fejlődés meghatározott fokán.

„A társadalom történetében — írja Engels — emberek cselekszenek, csupa tudattal rendelkező, megfontolással vagy szenvedéllyel cselekvő, határozott célokat követő ember; semmi sem történik tudatos szándék, akart cél nélkül."[9] Ezek a célok és akaratok azonban nem egy irányba hatnak, keresztezik egymást és ellentmondanak egymásnak, s éppen ezért az eredmény különbözik az egyes szándékolt céloktól és akaratoktól. „Így a számtalan egyes akarat és cselekedet összeütközései a történelem terén oly állapotot idéznek elő, amely teljesen hasonló a tudattalan természetben uralkodó állapothoz."[10]

Érvényesül-e ebben a látszólagos káoszban és zűrzavarban valami szükségszerűség, és ha igen, mi a viszonya ennek az embernek eredeti céljához és szándékaihoz? Erre a kérdésre a történelmi materializmus osztályelmélete adta meg a választ. „A marxizmus adta meg azt a vezérfonalat, amelynek segítségével törvényszerűséget fedezhetünk fel ebben a látszólagos labirintusban és káoszban: az osztályharc elméletét. Valamely adott társadalom vagy társadalmak valamely adott csoportja valamennyi tagjának törekvéseit kell a maguk összességében tanulmányoznunk, hogy tudományosan meghatározhassuk e törekvések eredményét. Az ellentétes törekvések forrása pedig az, hogy azok között az *osztályok* között, amelyekre egy-egy társadalom tagozódik, helyzetüket és életkörülményeiket tekintve különbségek mutatkoznak."[11]

Az emberi cselekedetek végső rugói, amelyek a cselekedetek látszólagos összevisszaságában a fő tendenciá-

[9] *Marx—Engels* Válogatott Művek, II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 354. old.

[10] Ugyanott, 354. old.

[11] *Lenin* Összes művei. 26. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 51. old.

kat meghatározzák, a társadalom struktúrájában, a társadalmat alkotó embercsoportok eltérő helyzetében és mindenekelőtt termelési viszonyaikban gyökereznek. A társadalmi struktúra tehát kettős értelemben is szervesen összefügg az emberek társadalmi tevékenységével. Egyfelől minden adott struktúra az emberek történelmi-társadalmi tevékenységének az eredménye, amely megfelel a társadalom anyagi termelőerői eddig elért fejlődési fokának, másfelől ez a struktúra, mint az adott fejlődési szakaszban a társadalmi tevékenység szükségszerű formája, meghatározza az eleven emberi tevékenység fő tendenciáit és azok objektív eredőjét. Ezért szentel a marxizmus a társadalmi struktúra elemzésén belül megkülönböztetett figyelmet a társadalom osztályokra és csoportokra tagozódásának, amely közvetlenül is meghatározza az emberek társadalmi tevékenységének differenciáltságát. A társadalmi struktúrának ezt az oldalát nevezzük a társadalom szociális struktúrájának vagy csoport- (osztály- és réteg-) struktúrájának. A szociális struktúra nem válik el a gazdasági struktúrától, hanem annak egyik oldala, közvetlen, konkrét kifejeződése az emberek nagy csoportjai helyzetében és tevékenységében. A gazdasági struktúrának és a szociális struktúrának erre a szoros kapcsolatára Marx már Annyenkovhoz intézett híres levelében is rámutatott: „Tételezze az emberek termelőképességeinek meghatározott fejlettségi állapotát, és megkapja az érintkezés (commerce) és a fogyasztás megfelelő formáját. Tételezze a termelés, az érintkezés és a fogyasztás meghatározott fejlődési fokát, és megkapja a társadalmi szerkezet megfelelő formáját a család, a rendek vagy az osztályok megfelelő szervezetét, egyszóval egy meghatározott polgári társadalmat (societé civile)".[12]

[12] *Marx—Engels* Válogatott Művek. II. köt. 406. old.

A társadalom szociális struktúrája a szó tágabb értelmében magában foglalja a társadalomban egy adott fejlődési szakaszban objektíve létező valamennyi csoportot és azok kölcsönös viszonyát. Ezek a csoportok közvetlen tartalmukat, nagyságukat és fontosságukat tekintve különfélék és változatosak. A társadalmi struktúra marxista felfogása azonban lehetővé teszi. hogy a szociális struktúrán belül megkülönböztessük azt a társadalmi csoporttípust, amely a társadalmi fejlődés adott szakaszán döntő szerepet játszik a szociális struktúrában és meghatározza annak specifikumát. Ez a csoporttípus a társadalmi fejlődés egy hosszú — több társadalmi-gazdasági alakulatot magában foglaló — szakaszán: az osztály. Az osztályok léte és természete közvetlenül összefügg a termelési móddal. Az osztályok érdekei alapvetően meghatározzák az emberek társadalmi tevékenységének fő irányait. A társadalom osztályszerkezete, amely társadalmi-gazdasági alakulatonként változik, áthatja a társadalom szociális szerkezetének egészét és legdöntőbb befolyással van a társadalmi tevékenység fő irányaira.

A szociális struktúra központi kategóriája az osztály. A szociális struktúra polgári és marxista megközelítésének gyökeres különbsége is mindenekelőtt ennek a kategóriának az eltérő értelmezésében mutatkozik meg.

2. A polgári szociológia osztályfelfogása

Az egyoldalúan empirikus szociológia eleve lemond a szociális struktúra alapvető fogalmainak — köztük az osztály fogalmának — elméleti tisztázásáról, és arra az álláspontra helyezkedik, hogy a szociológiának csak az empirikus tények kutatásával kell és szabad foglalkoznia, mellőzve minden általánosabb elméleti igényű fogalommeghatározást, illetve csak nagyon óvatosan haladhat a tények empirikus leírásától az általánosabb összefüggéseket kifejező fogalmak tisztázása felé. Ennek a magatartásnak az a racionális magva, hogy a tények feltárása és konkrét vizsgálata a reális alapja mindenfajta fogalmi általánosításnak, s ebben a vonatkozásban indokolt az óvatosság és a fokozatosság. Másfelől azonban semmiféle empirikus kutatás nem lehetséges általános fogalmak nélkül, a tudományos vizsgálatban a megismerés nemcsak a tényektől a fogalmak felé halad, hanem fordítva is: a fogalmaktól a tények felé, a tudományos gondolkodás a fogalmak segítségével (és csakis azok segítségével) ragadhatja meg a tényeket. A tudományosan kidolgozott és formailag is meghatározott fogalmak a tények feltárásának, vizsgálatának, elemzésének fontos eszközei, a fogalmak tisztázása, illetve tisztázatlansága pedig eleve korlátozza az empirikus ku-

tatásokat. Az egyoldalú empirikus vizsgálat önmagát korlátozza, amikor lemond saját fogalmi apparátusának tisztázásáról és ezzel kiszolgáltatja magát a pontatlan, tévés, hamis fogalmaknak, a fogalmak eklektikus használatának.

Valójában az empirikus szociológia is alkalmazza az általános fogalmakat, hiszen a munkahipotézisek, az empirikus anyag elrendezésének formája és módja stb. alakjában a fogalmak jelen vannak a legtisztább empirikus vizsgálatban is, meghatározva annak irányát, módszereit, jellegét, anélkül, hogy pontos jelentésüket és jelentőségüket az empirikus szociológus önmaga számára tisztázná és ennek alapján tudatosan s egyben kritikusan használná azokat. Az empirikus szociológia, amely programszerűen lemond az általános fogalmak elméleti tisztázásáról, rendszerint öntudatlanul és kritikátlanul átveszi, eklektikusan alkalmazza az elméleti igényű polgári szociológia legalaposabb és egyben leginkább tendenciózus fogalmait és ezzel együtt annak szemléletét, nézőpontjait is.

A szociális struktúra vizsgálatában az osztályfogalomról való lemondás, illetve az osztályfogalom bármiféle megkerülése szükségszerűen megnyitja az utat a szociális struktúra olyan értelmezése számára, amelyben az osztály helyét a csoport, a réteg, a strata, a státus stb. fogalmai veszik át.

A társadalom szociális struktúrájával foglalkozó legtöbb szerző a vizsgálat és elemzés kiindulópontjának tekinti, hogy fogalmilag is tisztázza azt az alapegységet (és annak alapvető kritériumait), amelyből az adott szociális struktúra felépül. Azok, akik a szociális struktúra ilyen alapegységének az osztályt tekintik — a marxistákon kívül sok polgári szociológus is ezen ez álláspontón van —, természetesen elsősorban az osztály fogalmi meghatározására és alapvető formai ismérveinek a meg-

fogalmazására törekednek. Ilyen meghatározás nélkülözhetetlennek látszik mind az egyes szociológiai vizsgálatok programja és logikailag következetes menete szempontjából, mind pedig a különböző vizsgálatok egybevetése, összehasonlítása, a szélesebb körű általánosítás, a szociológia egynyelvűsége szempontjából. Úgy tűnik azonban, hogy ezen a ponton — vagyis már a kiindulópontnál — a szociális struktúra mindenfajta szociológiai elemzése látszólag leküzdhetetlen nehézségbe ütközik. A fogalmi meghatározások növekvő tarkasága és értelmezésük sokfélesége valóságos terminológiai Bábelt eredményez, amelyben a látszólag egy nyelvet beszélők (tehát külsőleg hasonló fogalmakat használók) sem értik egymást. Erre a sorsra jutott a szociális struktúrával foglalkozó mai szociológiai irodalomban az osztály fogalma is. A helyzet paradoxonja, hogy minél több szociológus (szociológiai irányzat) fogadja el formailag az osztály fogalmát mint a szociális struktúra alapvető (vagy egyik alapvető) egységét, annál inkább növekszik a zűrzavar ennek a fogalomnak az értelmezésében és használatában. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy napjainkban ahány szociológus (szociológiai irányzat) létezik, annyi osztályfogalom és osztálymeghatározás van.

Az osztály fogalmának értelmezésében mutatkozó növekvő különbségekre a szociológusoknak az a része, amelyik nem akar lemondani erről a fogalomról, a fogalom újabb — szerintük pontosabb — meghatározására irányuló kísérletekkel reagál. A terminológiai zűrzavar leküzdésére irányuló törekvések újabb meghatározásokat szülnek, amelyek viszont tovább szaporítják a definíciók és értelmezések számát, ezzel még inkább növelik a zavart. Jellemző példa erre Pirityim Sorokin és Georges Gurvitch kísérletei a társadalmi osztály különböző definícióinak kritikai áttekintésére és ennek alapján egy új, szerintük minden korábbinál pontosabb és teljesebb,

azok egyoldalúságait leküzdő meghatározás kidolgozására.

„Mi a társadalmi osztály?" c. tanulmányában[1] Sorokin több tucat osztálymeghatározást vesz sorra, és kimutatja róluk, hogy öt alapvető hibában — de legalább azok egyikében — szenvednek: 1. a társadalmi osztályt nem reális társadalmi csoportként, hanem az egyének nominális halmazaként fogják fel; 2. szélsőségesen üresek és meghatározatlanok: 3. a társadalmi osztályt a rangra és presztízsre vezetik vissza; 4. unifunkcionális (egyfunkciójú) csoporttal azonosítják az osztályt; 5. ha pedig multifunkcionális (többfunkciójú) csoportnak tekintik, nem a lényeges funkciókat hangsúlyozzák. Az osztály egyoldalú, elégtelen és elhibázott meghatározásainak kritikai vizsgálatát követi Sorokin saját meghatározása, amely szerint pozitív módon megoldja a nehézségeket. Sorokin az osztály következő nyolc ismérvét jelöli meg: 1. jogilag nyitott, ténylegesen félig zárt; 2. a szolidaritáson alapszik; 3. nominális jellegű; 4. ellentétben vagy antagonizmusban van más osztályokkal; 5. részben szervezett, de főleg quasi-szervezett; 6. részben tudatában van, részben nincs tudatában önmaga egységének és létezésének; 7. a XVIII., XIX., XX. századi nyugati társadalomra jellemző; 8. olyan multifunkcionális csoport, amelyet a foglalkozásnak és a gazdasági helyzetnek az azonossága, a jogok és a feladatok hierarchiájában elfoglalt azonos hely egyesít.[2]

Georges Gurvitch az ötvenes évek elején az osztály különböző meghatározásainak kritikai szemléje[3] során kitér Sorokin meghatározásának gyöngéire és logikai

[1] Cahiers internationaux de sociologie. 1947. II., 57. old.

[2] Ugyanott, 78. old.

[3] *Georges Gurvitch:* Études sur les classes sociales. Éditions Gonthier 1963.

ellentmondásaira is. Ilyen logikai ellentmondás szerinte többek között az, hogy Sorokin a foglalkozás és a gazdasági helyzet azonosságából kívánja levezetni az osztály egységét, holott a foglalkozás és a gazdasági helyzet maga is csak következménye az osztályhelyzetnek. Sorokin meghatározásának legfőbb gyengéje Gurvitch szerint azonban elsősorban az, hogy az osztályt multifunkcionális, nem pedig az egész társadalmat képviselő nemzettel konkurráló szuprafunkcionális csoportnak tekinti.

A korábbi meghatározások bírálatát követően Gurvitch is pozitív meghatározással lép elő. E szerint „A szociális osztályok a legszélesebb sajátos társadalmi csoportok, alárendelt csoportosulások mikrokozmoszai, amelyek egysége funkciófelettiségükön, az egész társadalommal szembeni ellenállásukon, egymásközötti, radikális összebékíthetetlenségükön, fejlett strukturáltságukon alapszik, s amelyek uralkodó kollektív tudattal, specifikus kulturális intézményekkel rendelkeznek; ezeknek a csoportoknak, amelyek csak a globális ipari társadalmakban jelennek meg, ahol a műszaki minták és gazdasági funkciók különösen kidomborodnak, a következő vonásai vannak: valóságos, nyitott, térben nem egyenlő, szüntelenül megoszló, nem szervezett csoportok, amelyek csak feltételes kényszerítő erővel bírnak."[4] Nem célunk itt Gurvitch meghatározásának — amely természetesen nem zárja le a polgári szociológiában az osztály fogalmának meghatározására irányuló próbálkozások sorát — részletes elemzése és bírálata. Csak annyit tartunk szükségesnek megjegyezni, hogy Gurvitch egyfelől többé-kevésbé találó kritikáját adja a többi polgári szociológus osztály-meghatározásainak (meggyőzően mutatja ki például, hogy ezeknek a meg-

[4] Ugyanott, 234. old.

határozásoknak a többsége az osztályt nem reális társadalmi csoportnak, hanem nominális egységnek, atomisztikusan felfogott egyének mechanikus halmazának tekinti), másfelől azonban az általa javasolt meghatározás sem hidalja át a nehézségeket és a polgári szociológia keretei között sem vezetett az osztály fogalmának egységes értelmezéséhez. Gurvitch definíciójának ellentmondásaira és korlátaira (pl. nem magyarázza meg a funkciófelettiség objektív gyökereit) polgári kritikusai is rámutatnak. A marxista társadalomfelfogás szempontjából különösen szembetűnő osztályfogalmának két alapvető gyengéje: csak az ún. globális ipari társadalmakban ismeri el az osztályok létét és az osztályok jellemzésében központi szerepet tulajdonít a kollektív tudatnak és a specifikus kulturális körülményeknek.

A szociális struktúrával és azon belül a társadalmi osztályok problémájával foglalkozó polgári szociológusok természetesen nem tudják megkerülni az osztály marxista fogalmát. Legtöbbjük hajlandó elismerni a marxizmus történelmi érdemét, hogy elsőnek elemezte az osztályok problémáját, először kísérelte meg az osztályok tudományos magyarázatát. Ezért az osztály fogalmának tisztázására tett kísérleteiben a legtöbb polgári szociológus a marxizmust tekinti elmélettörténeti kiindulópontnak, a marxizmus osztályfogalmának kritikai meghaladásán keresztül kívánja saját álláspontját kialakítani. Az osztályok kérdésének szinte minden jelentősebb elmélettörténeti áttekintése a marxizmus álláspontjának ismertetésével és kritikai értékelésével kezdődik. Gurvitchnek a társadalmi osztályokkal foglalkozó munkája „A társadalmi osztály eszméje Marxtól napjainkig" alcímet viseli és a mű első harmada kifejezetten a marxizmus álláspontját taglalja. Marxszal kezdi az osztályok problémájának tárgyalását és terjedelmes részt szentel a marxista elmélet ismertetésének az ame-

rikai Leonard Reissman is „Társadalmi osztályok az Egyesült Államokban" c. munkájában.[5] Reissman még azt a véleményt is megkockáztatja, hogy csaknem az egész irodalomban, amely az elmúlt fél évszázadban született a társadalmi osztályokról, felfedezhető Marx hatása, tekintet nélkül arra, hogy beszélhetünk-e explicite gondolati rokonságról.[6]

A marxizmus elmélettörténeti szerepének, a polgári szociológiára gyakorolt közvetlen és közvetett hatásának ez a formális elismerése azonban nem szabad hogy megtévesszen bennünket a dolog lényegét illetően. A polgári szociológusok koncepciói — ezen belül az osztály fogalmának meghatározására tett kísérleteik — valójában a marxizmussal szemben, a marxizmus lényegének tagadásaként és ellensúlyozásaként jöttek létre, és minden esetleges, részleges, formai hasonlóság ellenére gyökeresen különböznek az osztályok marxista elméletétől és a marxista osztályfogalomtól.

A marxista osztályfogalommal való szembenállás a mai polgári szociológusok egy részénél nyílt és teljesen egyértelmű. Ez elsősorban arra az irányzatra vonatkozik, amely a társadalmi presztízs és rang szerint különbözteti meg az osztályokat. Ide tartozik a társadalmi sztratifikáció legtöbb amerikai teoretikusa, akik különféle formában fogalmazzák meg ugyan az osztály lényegét, de abban megegyeznek, hogy nem objektív, hanem szubjektív (tudati) okokkal, az emberek értékítéleteivel, egy közösséghez tartozó egyének kölcsönös rangsorolásával magyarázzák az osztályok létezését. Így például Lloyd Warner szerint osztályon emberek két vagy több olyan csoportját értjük, amelyekről a közösség tagjai

[5] *Leonard Reissman:* Les classes sociales aux États-Unis. PUF, Paris 1963.

[6] Ugyanott, 4. old.

úgy válik, hogy társadalmilag felsőbb, illetve alsóbb helyzetűek, és ennek megfelelően rangsorolják is őket. Nyilvánvaló, hogy az osztály fogalmának ilyen meghatározása, amely az osztályok létezését az emberek vélekedésére, egymás kölcsönös rangsorolására, tehát a szubjektív értékelésre alapozza, a puszta szóhasználaton túl semmilyen közös vonást nem mutat a marxista osztályfogalommal.

Bonyolultabb a helyzet azoknak a polgári szociológusoknak az esetében, akik a marxizmus osztályfelfogását elfogadják kiindulópontnak, de korrigálva állítólagos egyoldalúságait kiegészíteni és továbbfejleszteni kívánják. A legtöbbjük szemrehányással kezdi, hogy Marx elmulasztotta az osztály fogalmának szabatos és egzakt meghatározását, illetve többféle értelemben használja a társadalmi osztály fogalmát. Stanislaw Ossowski például „A társadalmi osztály különböző aspektusai Marxnál" c. tanulmányában[7] sajátos paradoxonnak nevezi, hogy az osztály fogalmára — jóllehet ez a marxizmusban nem csupán egy fogalom a sok közül, hanem bizonyos értelemben az egész marxista elmélet szimbóluma, középponti kategóriája — sem Marxnál, sem Engelsnél nem találunk egyértelmű definíciót. Hivatkozik Ossowski arra, hogy a „Tőke" III. kötetének utolsó fejezete, amely ilyen definíciót ígért, befejezetlenül maradt. Leninnek a „Nagy kezdeményezés"-ben adott osztály-meghatározását Ossowski mint túlságosan általánosat figyelmen kívül hagyja. Általában jellemző a marxista osztályelmélet polgári értelmezőire és kritikusaira, hogy egyfelől szemére vetik a marxizmusnak e szabatos definíció hiányát, másfelől elhanyagolják a lenini definíciót. Természetesen a dolog nem a formális definíción fordul meg, hanem azon az általános elméleti és meto-

[7] Cahiers internationaux de sociologie. 1958. XXIV. 65—79. old.

dológiai tartalmon, amelyet a definíció tömör formában összefoglal. A szabatos marxista osztálydefiníció hiányának emlegetése a marxizmus kritikusainál valójában csak kibúvó a marxista elméletben kifejtett általános elméleti és metodológiai tartalom mélyebb elemzése elől.

Gurvitch szerint Marx az osztály fogalmának csak *negatív* meghatározását adta, vagyis csak azt fejtette ki részletesen, hogy mi *nem* az osztály: *nem* kaszt, *nem* korporáció, *nem* foglalkozás, *nem* mesterség, *nem* rang, *nem* a vagyonon, a jövedelmen, az életszínvonalon vagy az életformán alapszik, de az osztályok pozitív mutatóit sehol sem sorolja fel kimerítően.[8] Innen szerinte az osztály fogalmának állítólagos többértelműsége Marx műveiben. Gurvitch filológiai módszerekkel, Marx különböző időpontokban és összefüggésekben írt szövegeinek összehasonlításával igyekszik kimutatni, hogy Marx legalább háromféle értelemben használja az osztály fogalmát. Egy történetfilozófiai értelemben, főleg a fiatalkori művekben, amikor különleges hangsúlyt kap az osztály történelmi hivatása, a proletariátus történeti küldetése és az osztálynélküli társadalom politikai víziója. Egy árnyaltabb szociológiai értelemben mint a társadalmi rétegződés egyik eleme jelentkezik, főleg Marx és Engels konkrét történeti elemzésében, például „Az osztályharcok Franciaországban", „Louis Bonaparte brumaire 18-ája" stb. És egy szigorúbban objektív közgazdasági értelemben Marx gazdasági műveiben, elsősorban a „Tőké"-ben. Gurvitch nyomán a marxi osztályfogalom többértelműségét hangoztatja Raymond Aron is.[9]

Szerinte Marx politikai törekvései és forradalmi víziói fertőzték meg az osztály fogalmát és vezettek ahhoz a

[8] *Georges Gurvitch:* La vocation actuelle de la sociologie I. PUF, Paris 1968 361. old.

[9] *Raymond Aron:* La lutte des classes. Gallimard 1964.

többértelműséghez, amelyben az objektív tudományos megközelítés és a szubjektív politikai megközelítés keveredik. Ennek példájaként Aron arra hivatkozik, ahogyan Marx történelmi párhuzamot állít fel a burzsoázia szerepe és a proletariátus szerepe között. Aron szerint ez a párhuzam már csak azért is elhibázott, mert a burzsoázia valóban új társadalmi osztály volt már a feudalizmus méhében, társadalmilag független funkciókkal, egy privilegizált kisebbség, amely a régi társadalom méhében új termelőerőket és termelési viszonyokat tudott teremteni és végül is le tudta rombolni a feudalizmus politikai felépítményét. Semmi hasonlóról nem beszélhetünk a proletariátus esetében — folytatja —, amely a nem privilegizált dolgozók alaktalan tömege, semmiféle új termelőerőket és termelési viszonyokat nem teremt, egy olyan termelési rendszer végrehajtó közege, amelyet a tőkések vagy a technikai vezetők irányítanak. Aron szerint ebből az következik, hogy mindenféle párhuzam egyfelől a burzsoázia, másfelől a proletariátus történelmi felemelkedése és hatalomra jutása között eleve hibás és kizárólag politikai elfogultságból ered. „Hogy egyenlőségjelet tehessenek a burzsoázia és a proletariátus felemelkedése közé, a marxisták olyasmihez folyamodtak, aminek használatát másoknál magukat is elítélték: *a mítoszhoz*. Hogy a proletariátus felemelkedését a burzsoázia felemelkedéséhez hasonlítsák, azt a kisebbséget, amely a proletariátusra hivatkozva a politikai pártot irányítja, azonosítják magával a proletariátussal."[10]

Marxnak azok a kritikusai, akik a marxi osztályfogalom többértelműségét vetik szemére, részben annak a valóságos fejlődésnek az egyes szakaszait ragadják ki és

[10] *Raymond Aron:* Les étapes de la pensée sociologique. Gallimard 1967. 193. old.

abszolutizálják. egymással is szembeállítva, amely az osztály problémájának elméleti és történeti megközelítésében Marx nézeteit jellemezte. Korai műveiben Marx kezdetben valóban elvontan veti fel az osztályok problémáját és ezen belül a munkásosztály történelmi szerepét. Álláspontját fokozatosan konkretizálja azokban a munkáiban, amelyekben az osztályok valóságos helyzetét és politikai harcát elemzi Európa különböző országaiban. Politikai gazdaságtani munkáiban, elsősorban a „Tőké"-ben tárja fel rendszerezett formában a tőkés társadalom osztályszerkezetének gazdasági alapjait, alapozza meg gazdaságilag a munkásosztály forradalmi szerepének koncepcióját. Ezt a folyamatot — amely során a marxi osztályelmélet fokozatosan konkretizálódott és gazdagodott — azonban egy gondolati egység, Marx szemléletének és módszerének következetessége fogja át és ötvözi szerves egésszé. Csak Marx munkásságának metafizikus és történelmietlen kezelése szabdalhatja fel ezt a szerves fejlődési folyamatot egymással ellentétes szakaszokra és lát többértelműséget ott, ahol valójában a marxi osztályfelfogás elmélyüléséről és konkretizálásáról van szó. Ugyanez vonatkozik az osztályok problémájának különböző aspektusú megközelítésére is Marx egyes munkáiban. Marx dialektikus módszerének a lényegéhez tartozott, hogy nem állandó sémákkal közelítette meg az általa vizsgált jelenségeket, hanem minden újabb megközelítés, minden konkrét elemzés az adott jelenség újabb összefüggéseit, vonatkozásait tárta fel, az elemzés dialektikusan haladt az egyik összefüggéstől a másik összefüggésig, Lenin szavaival szólva: ..a jelenségtől a lényeghez, az — hogy úgy mondjuk — elsőrendű lényegtől a másodrendű lényeghez s így tovább, *vég nélkül*".[14]

[11] *Lenin* Művei. 38. köt. Budapest 1961. 237. old.

A dialektikus gondolkodás lényegéből következik, hogy a fogalmak „nem mozdulatlanok, hanem örökös mozgásban vannak, átmennek egymásba, átfolyik egyik a másikba, enélkül nem tükröznék az eleven életet".[12] A fogalmaknak ez a dialektikus mozgása és rugalmassága mutatkozott meg abban is, hogy Marx az osztály fogalmát használva a konkrét elemzésekben egyszersmind újabb és újabb konkret vonatkozásait tárja fel és segítségével egyre gazdagabban ismeri meg és jellemzi az osztályok valóságos mozgását. A metafizikus szemlélet, amely csak a statikus, mozdulatlan fogalmakat ismeri, a marxi osztályfogalomnak ebben a dialektikus rugalmasságában persze megint csak önkényes többértelműséget, eklektikát és szubjektivizmust lát. „A fogalmak mindenoldalú, egyetemes rugalmassága, az ellentétek azonosságáig menő rugalmassága — ez a lényeg. Ez a rugalmasság szubjektíve alkalmazva = eklektika és szofisztika. A rugalmasság, ha *objektíve* alkalmazzuk, vagyis ha visszatükrözi az anyagi folyamat mindenoldalúságát és egységét: dialektika, a világ örök fejlődésének helyes visszatükröződése."[13] Az osztály marxi fogalmának rugalmassága — amelyről Marx konkrét elemzései tanúskodnak — csak Georges Gurvitch és Raymond Aron metafizikus görbe tükrében eklektika és szofisztika, a valóságban az objektíve dialektikus folyamatnak, az osztályok létezésének és mozgásának dialektikus megragadása, a marxi szemléletnek és módszernek a lényege. Ezt nem ismeri fel Gurvitch és a marxi osztálykoncepció többi polgári értelmezője, amikor Marxnál statikus definíciókat keres és megütközik Marx „következetlenségein", az osztály fogalmának min-

[12] Ugyanott.

[13] Ugyanott, 93. old.

den tekintetben „egyértelmű" formális meghatározását és alkalmazását kérve számon tőle.

Az, hogy elmarasztalják a marxi osztályfogalmat állítólagos többértelműsége és Marxot az osztályfogalom következetlen használata miatt, természetesen nem akadályozza meg Marx polgári értelmezőit és kritikusait, hogy ellenkező váddal is illessék Marxot: merevséggel és egyoldalúsággal. Ezt a vádat azzal próbálják „megalapozni", hogy kiemelik a társadalmi osztályok marxi felfogásának egyik valóban alapvető oldalát, azt megmerevítik és abszolutizálják, s aztán ezen az alapon magát Marxot vádolják merevséggel és egyoldalúsággal. Az osztály marxi értelmezésének tulajdonított többértelműség ellenére a marxológusok megegyeznek abban, hogy Marx az osztályok létezésének objektív alapját a társadalom gazdasági rendszerében jelöli meg, a termelésben és az elosztásban elfoglalt helyükkel jellemzi az osztályokat, az osztályok létezését és az osztályharcot a gazdasági elidegenedésre vezeti vissza.[14] Georges Gurvitch, Leonard Reissman is ebben látják Marx „értékes hozzájárulását" az osztályfogalom objektív értelmezéséhez az osztályok tisztán szubjektív vagy pusztán formális meghatározásaival szemben. Marxnak ez az „érdeme", értékes hozzájárulása az „osztályok szociológiájához" azonban szerintük egyben Marx elméletének és módszerének gyengéje is: óhatatlanul egyoldalúsághoz, vulgáris gazdasági materializmushoz, az osztályok gazdasági dimenziójának eltúlzásához és az ideológiai és politikai dimenziók, az életforma, a pszichológiai tényezők elhanyagolásához vezet, ahhoz, hogy a marxizmus az osztályokat gazdasági, nem pedig szociológiai kategóriaként kezeli.

[14] *Louis Soubise:* Le marxisme après Marx. Éditions Montaigne 1967. — Soubise többek között Henri Lefèbvre. Jean-Yves Calvez, Gustave Wetter Marx-interpretációira hivatkozik.

Gurvitch szerint a termelésben betöltött szerep jelentőségének eltúlzása — miszerint ez a szerep determinálja az osztályok életszínvonalát, életmódját, az osztálytudatot, az ideológiát, a kulturális intézményeket, a politikai magatartást, végül az osztály pozícióját és presztízsét — oda vezetett, hogy a marxizmus elhanyagolta az osztály komplexitását, az osztály szuprafunkcionális jellegét, nem tisztázta az osztály viszonyát más társadalmi csoportokhoz. köztük az össztársadalomhoz, valamint azokhoz az egyfunkciójú (unifunctionnelle) és többfunkciójú (multifunctionnelle) társadalmi csoportokhoz, amelyek magában az osztályban és az össztársadalomban integrálódnak.[15]

Leonard Reissman Marx egyoldalúságát a gazdasági determinizmus túlértékelésében a marxizmus polemikus jellegével és Marx politikus mivoltával magyarázza. Marx, aki szociális forrongások periódusában élt, egyszerre harcolt akadémiai és politikai fronton. Ezért — állapítja meg Reissman — néha szükségesnek érezte, hogy eszméit szándékosan leegyszerűsítse, mert azok inkább politikai céljainak eléréséhez, mint intellektuális célból voltak számára szükségesek. „Amikor Marx a szociális kauzalitást egyetlen forrásra — a termelési eszközökre — vezeti vissza, a polemizáló politikus érdekében jár el ilyen leegyszerűsítő módon."[16]

Arra, hogy a marxizmus osztályfelfogásának ez az ábrázolása mennyire leegyszerűsítő, és hogy Marx, Engels, Lenin az osztályok gazdasági alapjai mellett egyáltalán nem hanyagolták el az osztályok helyzetének, fejlődésének és harcának szociális, politikai és ideológiai

[15] *Georges Gurvitch:* Études sur les classes sociales. 98—99. old.

[16] *Leonard Reissman:* Les classes sociales aux États-Unis. 40. old.

komponenseit sem, azok viszonylagos autonómiáját is figyelembe vették, még alkalmunk lesz visszatérni. Itt csak utalunk Marx és Engels konkrét történeti elemzéseire Németország, Franciaország, Anglia stb. osztályviszonyait illetően, Lenin munkáira, amelyekben az orosz társadalom fejlődését és ezen belül az egyes osztályok helyzetét elemzi. A marxológusok által felrajzolt leegyszerűsített képbe (amelyben a marxizmus osztályfelfogása kimerül a gazdasági determinizmusban) természetesen ezek a konkrét elemzések, a maguk gazdagságával, sokoldalúságával nem férnek bele; ezekben ők csak következetlenséget, többértelműséget vagy logikai ellentmondást látnak.

A polgári marxológusoknak azért is szükségük van a marxista osztályfelfogás leegyszerűsítésére, hogy ezzel is indokolják a marxizmus „meghaladásának", „kiegészítésének", „kiigazításának" szükségességét. Ennek a „kritikai meghaladásnak" fő formái közé tartoznak az osztályok többtényezős vagy többdimenziós elméletei. Ezek az elméletek arra tartanak igényt, hogy „korrigálják" a marxizmust (amely szerintük az osztályokat egyetlen tényezőre — a gazdasági tényezőre — vezette vissza és egyetlen dimenzióban — a gazdasági dimenzióban — vizsgálta, s az osztályok létezésének összes többi dimenzióját: a politikai szervezeteket, ideológiát stb. mechanikusan a gazdasági dimenziónak rendelte alá) az osztály „komplexebb" fogalmának, „többdimenzionális" megközelítésének kidolgozásával.

A marxizmus állítólagos egyoldalúságát korrigálni hivatott többdimenzionális koncepció kidolgozásának úttörője Max Weber volt, akinek felfogását joggal tekintik a mai többtényezős elméletek legfontosabb forrásának. Weber jelenti a mai polgári szociológia számára azt a kényelmes hidat, amelyen keresztül átveheti a marxizmusból mindazt, ami benne szerinte értékes „hozzá-

járulás" a szociológia tudományos kidolgozásához (tehát ami a polgári, illetve kispolgári szemlélet számára is elfogadható), s ugyanakkor Weber segítségével a marxizmust „megtisztítja" mindattól, ami tehertétel a polgári, kispolgári szemlélet számára, s ennek a marxizmus „kritikai meghaladása" formáját adja. „Weber személyes hozzájárulását úgy tekinthetjük — jegyzik meg Weber szociológiai tanításainak amerikai kommentátorai, H. H. Gerth és C. W. Mills —, mint erőfeszítést arra, hogy Marx gazdasági materializmusát egy politikai és katonai materializmussal gazdagítsa."[17] Reissman ehhez hozzáteszi: Weber szociológiája erőfeszítés arra, hogy „gazdagítsa" Marx elméletét egy sor pszichoszociológiai megfontolással, amelyek jelentőségét Marx nem értette meg. Reissman úgy jellemzi Weber szociológiai elméletét, hogy az középúton helyezkedik el két szélsőséges álláspont: egyfelől az osztály „objektív" elmélete, amelyet Marx képviselt, másfelől az osztály „szubjektív" elmélete között.[18]

Max Weber hozzájárulása a társadalmi osztályok vizsgálatához, amivel a mai marxológusok szerint Marx „egyoldalú" elméletét „*gazdagította*", konkrétan mindenekelőtt abban fejeződött ki, hogy egyfelől megkülönböztette és élesen elválasztotta egymástól a társadalom tagozódásának három dimenzióját: a gazdaságot, a szociális rétegeződést és a politikai szervezeteket, másfelől az osztály fogalmát kizárólag az első szférához kapcsolta mint a társadalom gazdasági tagozódásának formáját. Ily módon a társadalom tagozódásának három önálló és alapjaiban egymástól független formáját különböztette meg: a gazdasági tagozódás formája az osztály, amelynek alapvető kritériumai a „birtoklás" és a „birtoknél-

[17] Ugyanott.
[18] Ugyanott, 53. old

küliség"; a szociális tagozódás formája a rend, amelynek kritériuma az „életmód" és a hozzá kapcsolódó „megbecsülés"; a politikai hatalmi tagozódás formája pedig a szó széles értelmében vett pártok.

Az osztály egyoldalúan gazdasági értelmezésében tehát Weber valóban elvégzi azt a „redukciót", amelyet a mai marxológusok jogosulatlanul Marxnak tulajdonítanak, aki az osztályokat olyan társadalmi totalitásnak fogta fel, melynek alapjai gazdasági jellegűek ugyan, de realitásuk átfogja a társadalom életének minden szféráját. Weber „következetesen" a gazdasági szférára redukálja az osztályokat és ezen belül is végső soron a „piaci helyzetre". „... Minden esetben közös jegye az osztályfogalomnak, hogy a *piaci* lehetőségek határozzák meg az egyének sorsának közös feltételeit. Az »osztályhelyzet« ebben az értelemben végső soron »piaci helyzet«."[19]

Az így redukált és pusztán formailag meghatározott „gazdasági" osztálytól már nem nehéz megkülönböztetni és függetleníteni a társadalmi tagozódás másik két dimenzióját: a rendet és a pártot. Igaz, Weber általában nem zárja ki az osztály, a rend és a párt közötti kapcsolat lehetőségét és ezen belül esetenként az osztály dominálló hatását sem. Ez az utóbbi azonban Weber szerint csak lehetőség és nem törvényszerű. „Az osztályok különbségei — írja — az elképzelhető legkülönfélébb formákban fonódnak összerendi különbségekkel, és a huzamos birtoklás (mint már említettük), ha nem is mindig, de legalább az esetek túlnyomó többségében, szinte szabályszerűen, rendi érvényességre tesz szert... A rendi becsületnek azonban nem *kell* feltétlenül »osztályhelyzethez« kapcsolódnia, sőt többnyire kiáltó ellentmondásban áll a csupasz birtoklás törekvéseivel.

[19] *Max Weber:* Gazdaság és társadalom. Budapest 1967. 243. old.

Birtokosok és birtoknélküliek egyaránt tartozhatnak s gyakran tartoznak is ugyanahhoz a rendhez, erősen érezhető következményekkel, bármily ingatag legyen is a későbbiekben a társadalmi megítélésnek ez az »egyenlősége«."[20] Még lazább kapcsolatot tételez fel Weber egyfelől az osztály és a rend, másfelől a pártok között. „Egyedi esetben előfordulhat, hogy a pártok, »osztályhelyzeten« vagy »rendi helyzeten« alapuló érdekeket képviselnek, és híveiket ennek megfelelően toborozzák. De egyáltalán nem szükséges, hogy tiszta »osztály«- vagy tiszta »rendi« pártok legyenek, s a valóságban többnyire csak részben, gyakran egyáltalán nem ilyenek."[21]

Ahhoz, hogy megítélhessük az „osztályhelyzet" és a gazdasági faktor hatására utaló megjegyzések igazi értékét — a legtöbbször erre alapozzák Max Weber és Marx nézeteinek rokonítását —, figyelembe kell vennünk azt is, hogy Weber szerint a társadalmi tagozódás mindhárom formájának — az osztálynak, a rendnek és a pártnak — közös alapja a hatalom megoszlása. „»Hatalmon« e helyen egészen általánosan egy vagy több embernek azt a lehetőségét értjük, hogy valamilyen közösségi cselekvésben más résztvevők ellenállásával szemben is érvényesítse a saját akaratát. A »gazdasági eredetű« hatalom természetesen nem azonos a »hatalommal« általában. Sőt, előfordulhat, hogy a gazdasági hatalom más alapokon nyugvó hatalomnak a következménye."[22] Az „osztályhelyzet" Weber számára nem *a létező* osztályok *valóságos* helyzetét jelenti, hanem a hatalom megoszlásának egyik ideáltípusát, amely az anyagi javak feletti birtoklás monopóliumának lehetőségét

[20] Ugyanott, 247. old.
[21] Ugyanott, 254. old.
[22] Ugyanott, 241. old.

írja le. Az „osztályhelyzetből" azonban nem következik objektív szükségszerűséggel sem az „osztályérdek", sem az „osztálycselekvés" ... legfeljebb azok valószínűsége. Az osztályérdeket Weber „az érintett emberek bizonyos »átlagánál« az osztályhelyzetből bizonyos valószínűséggel következő érdekiránynak" értelmezi. „Az, hogy a közös osztályhelyzetből társulás vagy akár csak közösségi cselekvés nőjön ki, korántsem egyetemes jelenség. Ellenkezőleg, lehetséges, hogy a közös osztályhelyzet csupán valamilyen lényegileg *azonos* jellegű reagálást idéz elő, vagyis (az általunk választott terminológia szerint) »tömegcselekvést«, de előfordulhat, hogy még ez sem következik be."[23] Az „osztályhelyzetnek" ideáltípussá, az „osztályérdeknek" valószínűséggé, az „osztálycselekvésnek" tömegcselekvéssé változtatásával az osztályfogalom objektivitásának és a társadalom materialista felfogásának a látszata is végleg elillan Max Webernél. Ezért meglepő és — enyhén szólva — érthetetlen, hogy akadnak szociológusok, akik Marx és Max Weber társadalomfelfogását egészen közelállónak, csaknem azonosnak tartják. Max Weber „Gazdaság és társadalom" c. tanulmánygyűjteménye magyar nyelvű kiadásának előszava még azt a véleményt is megkockáztatja, hogy Max Weber „az osztályrétegeződés elveit Marx alapján fogalmazta meg".[24] Akkor már közelebb áll az igazsághoz Leonard Reissman, aki azt írta Weberről, hogy félúton van az osztály Marx által képviselt „objektív" elmélete és a „szubjektív" elmélet között.[25] De még inkább Georges Gurvitch, aki kimutatta, hogy alapvető különbség van az osztály értelmezésében Marx és Weber kö-

[23] Ugyanott, 244. old.

[24] Ugyanott, 35. old.

[25] *Leonard Reissman:* Les classes sociales aux Etats-Unis. 53. old.

zött: Marx az osztályokat reális társadalmi csoportoknak, valóságos totalitásoknak tekintette, amelynek léte a termelésben játszott szerepükkel függ össze, Webernél pedig az osztály az egyének nominális csoportja, amelynek tagjait csak a birtoklás monopóliumának azonos esélye és az azonos „érdekirány" valószínűsége egyesíti.[26]

Max Weber nyomában halad, de még messzebb megy az osztályfogalom „megtisztításában" Ralf Dahrendorf, aki az osztályok ismérveit voltaképpen az általában vett hatalomban való részesedésre redukálja. Ő még élesebben szétválasztja egymástól a hatalomnak a társadalmi élet különböző szféráiban, köztük a termelésben és a politikában való megoszlását. „A politikai hatalom és az ipari hatalom két elvileg egymástól független területe a hatalomnak."[27] Az egyiket nem lehet a másikkal magyarázni, sem abból levezetni. „Aki a hatalmat a tulajdonnal próbálja meghatározni, az általánost akarja a különössel meghatározni, az nyilvánvaló logikai hibát követ el. Ahol tulajdon van, ott hatalom is van, de nem minden hatalom jár együtt tulajdonnal. A hatalom egyetemesen általános jelenség."[28] Ebből az egyetemesen általános jelenségből vezeti le Dahrendorf az osztályokat, amelyeket így végleg megszabadít mindenféle gazdasági meghatározottságtól. „Az a feltételezés, hogy az osztály a rétegződéshez kapcsolódó jelenség, és az a másik feltételezés, hogy összefügg a gazdasági viszonyokkal, olyan béklyók, amelyektől meg kell szabadítanunk ezt a kategóriát ahhoz, hogy a társadalomelemzés hasznos

[26] *Georges Gurvitch:* Études sur les classes sociales. 138—147. old.

[27] *Ralf Dahrendorf:* Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft. Év. h. 146 old.

[28] Ugyanott, 139. old.

eszközévé tegyük."[29] A gazdasági viszonyoktól „megszabadított" osztály — mint az elvontan vett hatalommal kapcsolatos kategória — most már olyan általános kategória, amely egyfelől minden társadalomra alkalmazható, másfelől minden társadalomban, annak intézményeiben, szervezeteiben, különböző tevékenységi területein egymástól elvileg független osztályok és osztálykonfliktusok léteznek.

Az osztálytagozódásnak ez a pluralista modellje lehetővé teszi, hogy Dahrendorf a tőkések és a proletariátus osztálykonfliktusait a mai tőkés társadalomban kizárólag a termelésre, az ipari üzemre redukálja, és ettől elvileg elválassza a társadalom politikai szféráit, amelyeknek konfliktusait szerinte nem a tőkések és a munkások harca határozza meg. A gazdasági osztályok és a politikai osztályok, a gazdasági konfliktusok és a politikai konfliktusok összefonódása szerinte csak egyedi eset lehet, de egyáltalán nem szükségszerű. Azt, hogy létrejött-e ilyen összefonódás, kizárólag csak az empirikus vizsgálat mutathatja ki, de nincs semmiféle „axiomatikus azonosság" például „a tőkések vagy ipari menedzserek, a miniszterek vagy a vezető államhivatalnokok között".

„Axiomatikus azonosság" a tőkések és a miniszterek között természetesen nincs, de nem is ez a kérdés, hanem az, hogy a tőkés gazdaság osztályszerkezete meghatározza-e a tőkésállam osztályjellegét, a gazdasági szerkezetre visszavezethető osztályharc képezi-e a politikai harcok és konfliktusok alapját? Dahrendorf az osztályok többdimenzionális, pluralista elmélete alapján tagadja ennek szükségszerűségét és realitását a mai kapitalista társadalomban. Azaz ez a társadalom — éppen

[29] *Ralf Dahrendorf:* Class and Class Conflict in Industrial Society Stanford 1959. 139. old.

azért, mert tőkés—munkás konfliktus már nem uralja az egész társadalmat — már nem is kapitalista, hanem ... „posztkapitalista". A kapitalizmusban, az ipari társadalomnak ebben a ma már túlhaladott fejlődési szakaszában, „az ipari és politikai konfliktusok átfedték egymást", „az iparban szembenálló felek — a tőke és a munka — a politikai arénában ismét összetalálkoztak mint burzsoázia és proletariátus". Dahrendorf munkája egyik központi téziseként fejti ki, hogy „a posztkapitalista társadalomban ipar és társadalom ... szétváltak. Az ipari viszonyok — ideértve az ipari konfliktusokat is — egyre kevésbé uralják a társadalom egészét ..."[30] Ez a tézis egyben kimondja az osztály pluralista elméleteinek titkát, kifejezi azok objektív társadalmi funkcióját: azt bizonyítani, hogy a mai kapitalista társadalom tulajdonképpen nem is kapitalista, a tőkések és a munkások közötti osztályharcot minél szűkebb területre korlátozni, tagadni a marxista értelemben vett osztályharc jelentőségét a politikában és az ideológiában.

Némileg más úton jutnak Dahrendorfhoz hasonló következtetésekhez Raymond Aron és Alain Touraine. Aron is az ipari társadalom fejlődését és az annak tagozódásában érvényesülő pluralizmust használja fel az osztály „klasszikus" fogalma jelentőségének csökkentésére. „A teljesen fejlett társadalmak egyre komplexebbek. Nemcsak azért, mert a mesterségek, képességek és szakképzettségek sokfélesége növekszik, hanem azért is, mert a különféle kritériumok — a tulajdonhoz való viszony, a kézi és szellemi munka természete, a jövedelem növekedése, az életmód és értékrendszer — nem egyeznek meg, nem alkotnak egy teljes egészt, objektíve felismerhető totalitást, amikor az össztársadalom minden tagja ezeknek az együtteseknek az egyikéhez tartozik és

[30] Ugyanott, 268. old.

tudja, hogy oda tartozik. Az osztályok képzete (representation), az objektív totalitás, amelyet a szociológus egykor felfedezett, ma már csak mítosz és egyre inkább mítosszá válik abban a mértékben, amilyen mértékben a társadalom modernizálódik és fejlődik."[31] Ami az osztály fogalmából Aron szerint a fejlett ipari társadalomban is megőrzi a jelentőségét: a közösségi tudat és akarat, vagyis az osztály mint közösségi tudat és akarat (volonté).

Hasonló eredményre jut Alain Touraine is, aki az osztályok problémáját elválasztja a társadalmi rétegeződéstől és a rétegektől, s elsősorban a jövőre irányuló tervvel, a történeti cselekvés orientációjával hozza kapcsolatba.[32] Az osztályok hagyományos történeti képe, amely az osztályokat reális társadalmi csoportoknak tekintette, Touraine szerint a XIX. század társadalmához kapcsolódik, amikor az ipari társadalom még nem szabadult meg teljesen a „tradicionális" társadalom örökségétől. Ebből következett, hogy a XIX. században még szociálisan és kulturálisan élesen elhatárolható társadalmi miliőben léteztek az osztályok és különböző életmód jellemezte őket, az intézményesített szabályozás és ellenőrzés hiányában a felhalmozás szociális feszültségei erősebbek voltak, a történelmi cselekvés osztályorientációja polarizálódott. A XIX. század osztálytársadalmának ez a történeti képe — amelyben az osztályok egybeestek a reális társadalmi csoportokkal — azonban Touraine szerint a körülmények egyszeri egybeesésének az eredménye

[31] *Raymond Aron:* La classe comme representation. Cahiers Internationale de Sociologie 1965.

[32] *Alain Touraine:* La conscience ouvrière 1966. Éditions du Seuil. 180. old.

volt.[33] Ugyanakkor az a tény, hogy a „tömegtársadalomban" az életforma nivellálódik, az életmód különbségeit az életszínvonal különbözőségei váltják fel, megfosztja a régi osztályokat kulturális alapjuktól, a miliő szociális és kulturális elhatárolódásától. A szakszervezetek és az állami beavatkozás intézményesített keretek között tartják az ipari konfliktusokat, megszüntették a történeti cselekvés osztályorientációjának korábbi merev polarizálódását és megteremtették a szervezetek belső konfliktusainak viszonylagos autonómiáját. Mindez együtt — Touraine szerint — lebontotta az osztálytársadalom régi történeti képét és új osztályok megjelenéséhez vezet, amelyek már nem jellemezhetők reális társadalmi csoportokként, csak az osztálytudattal mint a történeti cselekvés orientációjával. Ilyen új osztályokat képeznek például a technokraták, a bürokraták, a fogyasztók, az alkalmazottak, az újítók, az operátorok a termelésben stb. Nem tagadható, hogy Touraine és más nyugati szociológusok ennek az elméletnek a keretében részleteiben megragadták és leírták a mai nyugati kapitalista társadalom néhány valóban új konfliktusát is, de a kapitalizmus alapvető osztályantagonizmusának az elsikkasztása árán.

Aron és Touraine nézeteire — Max Weber mellett, akitől elsősorban a társadalmi tagozódás pluralizmusának a gondolatát vették át — a szociológia durkheimi iskolája hatott. Az osztályok vizsgálatában ennek az iskolának a legjelentősebb és egyben sajátos képviselője Maurice Halbwachs volt. Halbwachs a durkheimi tradíciónak megfelelően a kollektív tudatban jelöli meg az osztály lényegét és realitását. „Az osztály mindig

[33] *Alain Touraine:* Anciennes et nouvelles classes sociales. Perspectives de la sociologie contemporaine. PUF 1968. 118—122. old.

egy kollektív képzet körül alakul ki." „A kollektív képzeteket, ha akarjuk, osztálytudatoknak is nevezhetjük." Az osztálytudat különböző formákban manifesztálódik, részben a kollektív emlékezetben, de mindenekelőtt a szükségletek pszichológiájában, a fogyasztási szokásokban és az életmódban. Halbwachs elsősorban erre a másik oldalra koncentrálja a figyelmét és az osztályok szükségleteit, fogyasztási szokásait, szélesebben vett életmódját tanulmányozza. Alapvető munkáit a munkásosztály életmódjával, szükségleteivel és fogyasztási szokásaival kapcsolatos kutatásoknak szentelte.[34] Ezek a munkák gazdag empirikus anyagot és sok érdekes megfigyelést tartalmaznak, hasznos adalékokat nyújtanak a munkásosztály szociális helyzetének, szokásainak jellemzéséhez, de elméletileg és módszertanilag az osztályok idealista és szubjektív felfogását képviselik. A szükségletek Halbwachs szerint „a társadalomhoz kapcsolódó és az egyének kívánságától független tudati állapot". A szükségletek és azok kielégítése mindig egy hármas kollektív értékítélettől függ: az egész társadalom értékítéletétől, a különböző osztályok értékítéletétől és a hozzájuk tartozó egyének értékítéletétől. Az életmód és a szükségletek látszólag nagyon is materialisztikus és realista megközelítése mögül tehát előtűnik az idealista társadalomfelfogás és ezen belül az osztályok szubjektív felfogása. Nem térünk most ki Halbwachs osztályfogalmának arra a ré-

[34] La Classe Ouvrière et les Niveaux de Vie, recherches sur la hierarchie des besoins dans les societés industrielles contemporaines, 1913. L'Évolution des besoins dans les Classes Ouvrières, 1933. — Halbwachs szociológiai koncepcióját részletesen ismerteti és kommentálja Georges Gurvitch „Études sur les classes sociales" c. munkájában. Ennek alapján foglaljuk össze röviden Halbwachs koncepcióját és az idézeteket is onnan vettük.

szére, miszerint az osztályok hierarchiáját az szabja meg, hogy melyik osztály milyen mértékben vesz részt a par excellence társadalmi tevékenységben, tehát abban a tevékenységben, amelyik legszorosabban kapcsolódik az adott társadalom alapideáljához. Elég itt csak arra utalni, hogy egy társadalom alapideáljának meghatározása — bármiféle objektív kritérium nélkül — újabb kaput nyit az osztályok és hierarchiájuk idealista és szubjektív értelmezése számára.

Aron és Touraine Halbwachstól egyfelől az osztálynak mint reális társadalmi csoportnak az életmóddal való jellemzését, másfelől az osztálynak az osztálytudattal való azonosítását vették át. Miután azonban az életmód, a fogyasztói szokások, a közvetlen szociális miliő egyre kevésbé karakterisztikus az osztályokra — abból a Halbwachstól átvett elvből kiindulva, hogy az osztályoknak mint elkülönült társadalmi rétegeknek a létezése csak ebben jut kifejezésre —, arra a következtetésre jutnak, hogy az osztályok többé már egyáltalán nem elkülönült társadalmi rétegek, reális csoportok, az osztályok egyetlen realitása a kollektív tudat és akarat, a történeti cselekvés szubjektív orientációja.

Max Weber, Maurice Halbwachs, Pirityim Sorokin, Georges Gurvitch, Raymond Aron, Ralf Dahrendorf különböző módokon és különböző színvonalon kísérletet tettek a társadalmi tagozódás és az osztály többdimenziójú és többtényezős felfogásának elméleti igényű megalapozására. Láttuk, hogy ezeknek a kísérleteknek a végeredménye az osztály olyan elvont meghatározása, amely végső soron az osztálytagozódás lényegének idealista felfogását rejti magában: az osztályt az osztálytudatra, illetve a hatalomnak gazdasági okokra vissza nem vezethető megoszlására redukálja. Nem oldja meg a problémát Gurvitch pluralista determinizmusa sem, amely végül is teljes relativizmusban oldódik fel. Nem

vitathatjuk el tőlük azonban azt az érdemet, hogy elméleti igénnyel próbálták átgondolni a társadalmi tagozódás komplex jellegét és ezen belül az osztály helyét. Ennek során rátapintottak reális összefüggésekre is, amelyek fogalmi megközelítésében és empirikus megfigyelésében figyelemre méltó részeredményekhez is jutottak, például az osztálytagozódás és a politikai tagozódás, osztálykülönbségek és az életmód összefüggéseinek tanulmányozásában, az objektív osztálytudat kialakulásának értékelésében.

Nem mondható el ugyanez azokról a polgári szociológusokról, akik elméleti igényű kísérletet sem tesznek az osztályok többfaktorú felfogásának megalapozására, akiknél a „többfaktorúság" pusztán az empirikusan megfigyelt tények mechanikus kombinációját jelenti matematikai-statisztikai módszerekkel. Klasszikus példája ennek Warner úgynevezett Statusjellemzők Indexe (Index of Status Characteristics), amely négy kritérium kvantifikált értékelése és ezek mechanikus összegezése alapján sorolja be egy közösség tagjait osztályokba. Ez a négy kritérium: a foglalkozás, a jövedelem forrása, a ház típusa és a lakóhely körzete. Az ezek alapján megállapítható indexsorok megfelelő arányú kombinálása lenne hivatott a szubjektív módszerrel (pl. értékelt részvétel) felfedezett osztályok létezését objektív módszerekkel is ellenőrizni és bizonyítani. Warner példája nyomán a polgári szociológusok többféle státusjellemző indexet és skálát dolgoztak ki, amelyek ugyanerre az elvre épülnek, a státushelyzet különféle mutatóit kombinálják és foglalják indexbe. A kritériumok és az indexek számától függ a módszer „komplexitása", aminek csak az adatfelvétel és a korrelációs számítások technikai lehetőségei szabnak határt. A szociológusok többsége gyakorlati okokból a legtöbbször megelégszik három kritérium kombinálásával. W. Buchanan és H. Cantril pél-

dául az UNESCO megbízásából folytatott és az USA, Anglia, Franciaország, Nyugat-Németország, Olaszország, Hollandia, Norvégia, Mexikó és Ausztrália lakosságára kiterjedő szociológiai elemzéseikben a jövedelemforrás, a foglalkozás és a képzettség kritériumait kombinálták. Bármennyire hasznos lehet az ilyen matematikailag egzakt módszerek alkalmazása a jelenségek leírásában és bármennyire ösztönző is lehet bizonyos korrelációk felfedezése ezekkel a módszerekkel (ilyen szempontból és ilyen céllal a marxista szociológiában is felhasználhatók), semmivel sem visznek közelebb a társadalmi osztály tudományos fogalmához. A segítségükkel kialakított osztályok nem objektív társadalmi osztályok, hanem csak „statisztikai osztályok", amelyek száma — a társadalmi osztály fogalmának előzetes tisztázása nélkül — a választott kritériumoktól függően tetszés szerint szaporítható vagy csökkenthető. Az indexek és skálák önkényes használatának veszélyére, a társadalmi osztályoknak „statisztikai osztályokkal" való felcserélésében rejlő szubjektivizmusra sok polgári szociológus is felhívja a figyelmet.

A többfaktorú elméleteket — legalábbis képviselőinek szándéka szerint — a komplexitásra, a sokoldalúságra való törekvés hívta életre, de a valóságban ezek az elméletek az osztályok nagyon is leegyszerűsített, felületes és formális megközelítéséhez vezettek. Kidolgozóikról és mai képviselőikről elmondhatjuk ugyanazt, amit Marx írt Proudhonról: „a szintézis akar lenni, pedig ő csak összetett tévedés".

Az ismertetőjelek és valamennyi tényező kimerítő felsorolására épülő meghatározások áltudományosságát Lenin is mindig kigúnyolta. Ilyen meghatározás volt például az is, amelyet F. O. Hertz osztrák revizionista adott a „nemzeti kapitalizmus fogalmáról", és amelyet az orosz „legális marxisták", a „dogmatikus marxizmus"

„bátor" kritikusai (Bulgakov, Csernov) rajongó áhítattal másoltak le. Hertz meghatározásában „valamennyi tényezőt" igyekszik figyelembe venni és ezért meghatározásába belefoglalja a nemzeti kapitalizmus jogi, technikai, társadalmi jellemzését. Erről írta Lenin: „És milyen jellemző ez a manapság annyira divatos, quasi-realisztikus, a valóságban pedig eklektikus erőlködés, hogy valamennyi ismertetőjelet és valamennyi »tényezőt« kimerítően felsoroljanak. Természetesen ez az értelmetlen kísérlet, hogy az egyes jelenségek minden részleges ismertetőjelét belepréseljék az általános fogalomba, vagy ellenkezőleg, hogy »elkerüljék a jelenségek tarka sokféleségével való összeütközést« — ez a kísérlet, amely csak arról tanúskodik, hogy fogalmuk sincs róla, mi is a tudomány — végeredményben odavezet, hogy a »teoretikus« a fáktól nem látja az erdőt."[35] Lenin elrettentő példaként — és ahogy írja: „a szerző büntetéseképpen" — teljes terjedelemben közölte Hertz „reális" meghatározását. Hertz büntetésére ma már nincs szükség, a mai olvasót pedig nem akarjuk büntetni, és ezért a szóban forgó meghatározás közlésétől nyugodtan eltekinthetünk. Lenin jellemzése a „quasi-realisztikus, a valóságban pedig eklektikus erőlködésről", az „értelmetlen kísérletekről", a „teoretikusról", aki a fáktól nem látja az erdőt, pontosan illik a polgári szociológusok „összetett", „többtényezős" meghatározásaira, összetett indexeire is. Sajnos azonban ma is akadnak csernovok és bulgakovok, akik „rajongó áhítattal másolják le és színezik ki ezeket a badarságokat" és közben azt hiszik, hogy megsemmisítették a „dogmatikus marxizmust".

Az osztály fogalmának fenti meghatározásai minden változatosságuk ellenére megegyeznek abban, hogy lé-

[35] *Lenin* Összes művei. 5. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 130. old.

nyegüket tekintve szembenállnak a marxizmussal és annak osztályfelfogásával, még azok is, amelyek formálisan a marxizmusra hivatkoznak, a marxista osztályfogalom egyes elemeit felhasználják, csupán „kiigazítják" a marxizmus egyoldalúságait. Georges Gurvitch a különböző osztály-meghatározások kritikai elemzése során sajátos megfogalmazásban, de lényegében pontos jellemzését adja ennek az alapvető különbségnek. Az osztály nem-marxista meghatározásai rendkívül változatosak és sokféle kritériumot állítanak előtérbe: a foglalkozást, a jövedelmet és a vagyont, a képességek és az önértékelés magasabb rendűségét, a pozíciónak és a javak felhasználásának monopóliumát, a funkciót, az életmódot, beleértve az egymás közötti házasságok gyakoriságait vagy az egy osztályhoz tartozó asszonyok társasági érintkezéseit. De ami mindezeket a meghatározásokat jellemzi, ez egy olyan történetfilozófiának az elutasítása, amely megjósolja az osztályok eltűnését; törekvés, hogy függetlenek legyenek mindenféle jellegzetes szociális és politikai doktrínától; kételkedés abban, hogy az osztályharc azonos jellegű és jelentőségű minden társadalmi struktúrában és minden körülmények között; az osztály és a politikai állam elmélete közötti kapcsolat elvetése; a történelmi materializmusnak mint az osztályelmélet szükségszerű bázisának az elvetése; és végül az osztályok pszichológiája iránt tanúsított sokkal nagyobb figyelem, szemben a kulturális intézményekkel. amelyeket a marxizmus az ideológia homályos és többértelmű fogalmával jelöl."[36] A Gurvitch által felsorolt különbségek lényege: megszabadítani a marxista osztályfogalmat annak elméleti és metodológiai alapjától — a történelmi materializmustól és a marxizmus politikai doktrínájától: az osztályharc, az állam marxista

[36] *Georges Gurvitch:* Études sur les classes sociales. 110. old.

elméletétől, az osztálytársadalom megszüntetésének forradalmi perspektívájától.

Az osztály felfogásában a marxizmus és a polgári szociológia közötti különbség nem némely részletre vonatkozik, nem az osztályok formai kritériumainak a megjelölésében mutatkozik meg, nem merül ki a definíciók különbségében, hanem az elméleti alapok és az általános módszertan alapvető különbségével függ össze. Ebben a vonatkozásban igazat lehet adni Leonard Reissmannak, aki megjegyzi, hogy „az osztályfogalom végülis különböző dolgokat jelent attól az elméleti kontextustól függően, amelybe helyezzük".[37] A marxizmus osztályfogalmának kifejtéséhez sem elegendő egy rövid definíció, hanem fel kell tárni azt az elméleti kontextust, amely a definíció elméleti hátteréül és metodológiai alapjául szolgál.

[37] *Leonard Reissman:* Les classes sociales aux États-Unis. 32. old.

3. A marxizmus osztályfogalma

Az osztály marxista fogalmának az a meghatározása a legismertebb, amelyet Lenin fogalmazott meg 1919-ben „A nagy kezdeményezés" c. írásában: „Osztályoknak az emberek olyan nagy csoportjait nevezik, amelyek a társadalmi termelés történetileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük, a termelési eszközökhöz való (nagyrészt törvényekben szabályozott és rögzített) viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük, következésképpen a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének megszerzési módjai és nagysága tekintetében különböznek egymástól. Az osztályok az emberek olyan csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját, annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság meghatározott rendszerében különböző a helyzetük."[1] De az osztály meghatározásának nem ez az egyetlen megfogalmazása a marxizmusban. Maga Lenin már az első elméleti munkáinak egyikében — „A narodnyikság gazdasági tartalma", 1895 — szinte definíciószerűen fogalmazza meg a társadalmi osztály fogalmának lényegét. Osztályoknak az egyének

[1] *Lenin* Válogatott Művei. III. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 68. old.

olyan csoportjait nevezi, „amelyek a termelési viszonyok rendszerében játszott szerepük, a termelési feltételek, következésképpen életkörülményeik és az ezek által meghatározott érdekek szerint különböznek egymástól", és „amelyek harca a társadalom fejlődését meghatározta".[2] Az 1895-ből és az 1919-ből származó meghatározásokkal összhangban jellemezte Lenin az osztályok közötti különbség fő ismérveit 1902-ben „A szociálforradalmárok által feltámasztott vulgáris szocializmus és narodnyikság" c. írásában is: „Az osztályok közti különbség fő ismérve a társadalmi termelésben elfoglalt helyük, következésképpen a termelési eszközökhöz való viszonyuk."[3] S még lehetne tovább folytatni az ehhez hasonló rövid formulák felsorolását Lenin különböző időpontokban keletkezett munkáiból.

Az első pillantásra észrevehető ezeknek a formuláknak a lényegi azonossága, ha terjedelmüket és a kritériumok részletezését illetően különböznek is egymástól. Valamennyi meghatározás az osztályoknak a termelési eszközökhöz való különböző viszonyukat emeli ki, s ebből kiindulva utal különböző részletességgel az osztálykülönbségek egyéb kritériumaira.

A lenini meghatározások értelmének és valódi jelentőségének megértéséhez tisztázni kell, hogy Lenin általában hogyan kezelte az ilyen rövid meghatározásokat, milyen jelentőséget tulajdonított nekik, milyen céllal és milyen módszerekkel formulázta meg őket. Például szolgálhat ehhez az imperializmus fogalmának meghatározása. Lenin „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" c. munkájában módszertanilag is részletesen indokolja az imperializmus meghatározását.

[2] *Lenin* Összes Művei. 1. köt. 399. old.

[3] *Lenin* Összes művei. 7. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 42. old.

„Ha az imperializmus lehető legrövidebb definícióját kellene adnunk, azt kellene mondanunk, hogy az imperializmus a kapitalizmus monopolista szakasza. Ez a meghatározás magában foglalná a legfontosabbat..." Lenin azonban nem elégszik meg az imperializmusnak ezzel a legrövidebb definíciójával. „Ám a túlságosan rövid definíciók, bármilyen kényelmesek is, mert összegezik a legfontosabbat, mégis elégtelenek, mihelyt külön le kell vezetnünk belőlük a definiálandó jelenség igen lényeges vonásait. Ezért, nem feledkezve meg arról, hogy általában minden definíciónak feltételes és viszonylagos a jelentése, mert sohasem ölelheti fel a teljesen kifejlődött jelenség minden összefüggését, az imperializmus olyan definícióját kell adnunk, amelyben benne szerepel az imperializmus következő öt döntő ismertetőjele." Ezt követi Leninnél az imperializmus öt ismert döntő ismertetőjelének felsorolása, amitől itt most eltekinthetünk. Mindehhez Lenin még külön hozzáteszi: „Alább még látni fogjuk, hogyan lehet és kell is másképpen definiálni az imperializmust, ha nemcsak az alapvető, tisztán gazdasági fogalmakat vesszük figyelembe (amelyekre a fenti meghatározás szorítkozik), hanem azt is, hogy a kapitalizmus mostani szakaszának mi a történelmi helye általában a kapitalizmushoz viszonyítva, vagy hogy milyen kapcsolatban van az imperializmus a munkásmozgalom két fő irányzatával." Ezzel kapcsolatban azt is megjegyzi Lenin: „Természetesen mondanunk sem kell, hogy a természetben és a társadalomban minden határ feltételes és mozgásban levő, hogy értelmetlen dolog volna például arról vitatkozni, melyik évben vagy évtizedben alakult ki »véglegesen« az imperializmus."[4]

[4] *Lenin* Válogatott Művei, I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 502—503. old.

Lenin tehát több lépésben és különböző szinteken közelíti meg az imperializmus meghatározását. Ezeket a lépcsőfokokat, jelentőségük és korlátaik lenini jellemzését metodológiailag általános érvényűnek tekinthetjük a bonyolultabb társadalmi folyamatok és jelenségek meghatározásánál. Az első lépés, a „legrövidebb" definíció, amely magában foglalja a legfontosabbat, kényelmes, de elégtelen, mert nem lehet levezetni belőle a definiálandó jelenség igen lényeges vonásait. Második lépésben Lenin egy kifejtettebb definíciót ad, amely már bővebben felsorolja a legfontosabb ismertetőjeleket. De hangsúlyozza az ilyen részletesebb definíció feltételességét és viszonylagosságát is, mert ez sohasem ölelheti fel a teljesen kifejlődött jelenség minden összefüggését. A szóban forgó esetben az imperializmus lenini definíciója például csak az alapvető, tisztán gazdasági fogalmakat vette figyelembe. Végül Lenin hangsúlyozza a másféle definíciók lehetőségét és szükségességét is, amelyek megvilágítják a vizsgált jelenség történelmileg konkrét helyét.

A definíciók korlátainak megmutatása és minden definíció viszonylagos jellegének hangsúlyozása nem jelent azonban fogalmi relativizmust, a definíciók lebecsülését. A helyes definíciókat Lenin a tudományos elemzésben viszonylagos, de fontos lépcsőfokoknak tartotta, az önkényes, egyoldalú vagy eklektikus definíciókat pedig veszélyeseknek és károsaknak.

Nem véletlen, hogy a definíció kérdése élesen vetődött fel — méghozzá elvi, metodológiai vonatkozásban — olyan közvetlenül politikai gyakorlati vitában is, mint az 1921-es szakszervezeti vita. Buharin hibás politikai vonalának elméleti alapját Lenin abban jelölte meg, hogy az a szakszervezetek meghatározásában a dialektikát eklektikával cserélte fel (*egyrészt* a kommunizmus iskolája, *másrészt* a gazdasági és államapparátus

része). „A formális logika — s az iskolában erre szorítkoznak (és az alsóbb osztályokban — bizonyos korrekciókkal — erre is kell szorítkozniok) — formális meghatározásokból indul ki, és az vezeti, ami a legmegszokottabb vagy a leggyakrabban szembeötlő, és erre szorítkozik. Ha emellett két vagy több különböző meghatározásból indulunk ki és ezeket teljesen esetleges módon egyesítjük . . ., akkor eklektikus meghatározást kapunk, amely a tárgy különböző oldalaira és csakis a tárgy különböző oldalaira utal."[5] Az eklektikus meghatározással szemben Lenin megfogalmazta egy tárgy dialektikus meghatározásának alapvető követelményeit. „Ahhoz, hogy valóban ismerjük a tárgyat, először is meg kell ragadni, tanulmányozni kell minden oldalát, minden kapcsolatát és »közvetítését«. Sohasem fogjuk ezt teljesen elérni, de a sokoldalúság követelménye megóv bennünket a hibáktól és a merevedéstől. Másodszor, a dialektikus logika azt követeli, hogy a tárgyat fejlődésében, »önmozgásában« (mint olykor Hegel mondja), változásában szemléljük . . . Harmadszor, a tárgy teljes, »meghatározásában« része kell hogy legyen az egész emberi gyakorlatnak, mind az igazság ismérveként, mind pedig olyan tényezőként, amely gyakorlati meghatározója a tárgy kapcsolatának azzal, amire az embernek szüksége van. Negyedszer, a dialektikus logika azt tanítja, hogy »absztrakt igazság nincs, az igazság mindig konkrét«, amint Hegel nyomán a megboldogult Plehanov szerette mondani."[6]

Az elmondottakból következik, hogy Lenin a fogalmak meghatározásakor — így az osztályfogalom meghatározásakor is — arra törekedett, hogy összefoglalja a legfontosabbat, felsorolja a definiálandó jelenség dön-

[5] *Lenin* Művei. 32. köt. Szikra 1953. 86—87. old.

[6] Ugyanott, 87. old.

tő ismertetőjegyeit, elutasította az önkényes egyoldalúságot és az eklektikát, de nem feledkezett meg arról, hogy minden definíció jelentése (tehát az osztály definíciójáé is) feltételes és viszonylagos. Külön hangsúlyozta, hogy nem elégedhetünk meg a tárgy statikus jellemzésével, hanem történeti és konkrét megközelítésére és jellemzésére kell törekednünk. A történetiséget igyekezni kell belefoglalni magába a definícióba, de egyetlen definícióban ezt sohasem érhetjük el, ezért minden definíció kiegészítésre, történeti konkretizálásra szorul. Vagyis Lenin osztály-meghatározását sem tekinthetjük abszolútnak, teljesnek, kimerítőnek és véglegesnek, nem foghatjuk fel és nem kezelhetjük statikusan. Ez a meghatározás csak kiindulópont és megközelítési mód az osztályszerkezet és az osztályharc konkrét vizsgálatában.

A lenini meghatározást mégis igen gyakran statikus és abszolút definícióvá változtatják. Néha azok is, akik a lenini meghatározás alkalmazására törekednek, de főleg azok, akik a lenini meghatározást bírálják. A helytelen alkalmazás tipikus esete, amikor eltúlzott és leegyszerűsített jelentést tulajdonítanak a meghatározásnak, amilyennel az nem rendelkezhet, az osztályok olyan tulajdonságait vezetik le belőle, amilyeneket az nem tartalmaz. Ilyen leegyszerűsítés például a lenini meghatározás egyes kiragadott kritériumai alapján az egyének közvetlen és mechanikus besorolása az osztályokba, illetve egy konkrét ország szociális struktúrájának kizárólag az osztálykülönbségekre történő redukálása. A második esetnek — amikor a leegyszerűsítés az osztályfogalom bírálata érdekében történik — jellegzetes példája, hogy miután a kritikus megállapította: az (általa statikusan és abszolútként értelmezett) osztálydefinícióba a teljes szociális struktúra és ezen belül az osztályviszonyok sok konkrét jelensége sem fér bele

(ami nem volt, nem is lehetett Lenin célja az osztály fogalmának meghatározásánál), diadallal jelenti ki, hogy a lenini meghatározás elavult, többé nem érvényes, nem szolgálhat fogalmi és metodológiai alapul a szociális struktúra konkrét vizsgálatához.

Mindkét értelmezés ellenkezik a lenini definíció szellemével. Leküzdésükhöz a lenini meghatározás jelentésének pontos tisztázása szükséges, ami egyfelől magában foglalja a meghatározás elméleti és metodológiai alapjait, metodológiai jelentőségét a konkrét jelenségek vizsgálatában, másfelől feltárja a definíció valóságos korlátait is, amelyek nem annak hibájából, hanem minden definíció természetéből következnek.

1. Magától értendőnek tűnik, mégsem fölösleges hangsúlyozni, hogy az osztály lenini meghatározása nem közvetlenül az osztályhoz tartozó egyénekre, hanem az emberek *nagy csoportjára* vonatkozik, olyan embercsoportokra, amelyeknek nem mint egyének mechanikus halmazának, hanem éppen mint csoportoknak van önálló realitásuk. Azért is szükséges ezt hangsúlyozni, mert az osztályfogalom vulgáris értelmezésében és alkalmazásában ez a fogalom nagyon gyakran átalakul az egyének osztályozásának eszközévé, az osztályok ismertetőjegyeit közvetlenül kivetítik az egyének helyzetére, illetve közvetlenül az egyének helyzetének különbségeiből vezetik le az osztálykülönbségeket. Ebben a felfogásban az osztályok az egyének helyzetében közvetlenül és önmagukban meglevő azonosságok és különbségek mérték szerinti statisztikai csoportosításai. Csakhogy az egyének konkrét helyzete és különbségeik végtelenül sokfélék. Milyen kritériumok szerint választható ki a statisztikai csoportosítás alapjául szolgáló különbség? Minek az alapján határozható meg e különbségek mérésének objektív mércéje? Egybevethetők-e, összekapcsolhatók-e, kiegyenlítik-e egymást a különböző tí-

pusú különbségek (foglalkozás, jövedelem, lakóhely, életmód, iskolai végzettség, életkor stb.)? Ha csak az elszigetelten vett egyénekből és azok különbségeiből indulunk ki — ahogyan a vulgáris, mechanikus statisztikai szemlélet teszi —, lehetetlen ezekre a kérdésekre kielégítő választ adni, és mindenféle statisztikai csoportosítás szükségszerűen tartalmazza az önkényesség és a szubjektivizmus elemét, a csoportosítás a választott kritériumtól, a mércétől, tehát a csoportosító nézőpontjától függ.

A polgári szociológia nem tudja megoldani azt a dilemmát, hogy az osztály nominális vagy reális csoport. A polgári szociológusok többsége nem tud szabadulni az osztályok nominalista értelmezésétől, amely a társadalom atomisztikus felfogására épül és módszertani individualizmussal párosul. Azok pedig, akik a polgári szociológián belül bírálják a szélsőségesen nominalista és atomisztikus irányzatokat és az osztályokat nem nominális, hanem reális társadalmi csoportként próbálják meghatározni, rendszerint valamiféle közösségi tudatban, illetve a társadalom értékrendszerében vélik megtalálni a reális jelleget, mint például a durkheimi iskola vagy a funkcionalizmus képviselői. A nominális csoport vagy reális csoport dilemmáját következetesen materialista módon a történelmi materializmus oldotta meg azzal, hogy kidolgozta a társadalmi viszonyok kategóriáját, kimutatta ezek objektív jellegét, az egyének életfeltételeire, tevékenységére és fejlődésére tett objektív hatását, vagyis feltárta a társadalmi viszonyok objektív csoportképző szerepét. Lenin szerint csakis a legfontosabb objektív társadalmi viszonyok megkülönböztetése és elemzése teszi tudománnyá a szociológiát.

A társadalmi viszonyok — nem pedig az egyének és individuális különbségeik — jelentik a kiindulópontot az osztályoknak mint az emberek reális nagy csoportjai-

nak a jellemzésehez. S ez az elvontabbnak tűnő módszer, amely a társadalmi viszonyok elemzésével kezdi, vezet el végül is az osztályok igazán konkrét megismeréséhez, míg az egyes emberekkel kezdő, látszólag realisztikusabb módszer csak üres általánosságokat eredményez. „Úgy tűnik — írta Marx „Bevezetés. A politikai gazdaságtan bírálatához" c. munkájában —, helyénvaló a reálissal és konkréttal . . . kezdeni, tehát pl. a gazdaságtanban a népességgel, amely az alapzata és szubjektuma az egész társadalmi termelési aktusnak. Tüzetesebb szemügyrevételénél azonban az hamisnak mutatkozik. A népesség — elvonatkoztatás, ha elhagyom pl. az osztályokat, amelyekből áll. Ezek az osztályok — megint csak üres szó — ha nem ismerem azokat az elemeket, amelyeken nyugszanak, pl. bérmunka, tőke stb. Ezek feltételezik a cserét, a munka megosztását, az árakat stb. A tőke pl. semmi bérmunka nélkül, érték, pénz, ár stb. nélkül. Ha tehát a népességgel kezdeném, ez az egésznek egy kaotikus elképzelése volna, és közelebbi meghatározás révén, elemzés útján, egyre egyszerűbb fogalmakra jutnék, az elképzelt konkréttól egyre soványabb elvontságokra, mígnem elérkeznék a legegyszerűbb meghatározásokhoz. Innen azután ismét meg kellene tennem az utazást visszafelé, míg végül ismét a népességhez érkeznék, ezúttal azonban nem mint egy egésznek kaotikus elképzeléséhez, hanem mint sok meghatározás és vonatkozás gazdag totalitásához . . . Nyilván ez utóbbi a tudományosan helyes módszer. A konkrét azért konkrét, mert sok meghatározás összefoglalása, tehát a sokféleségnek egysége . . . Az első úton a teljes elképzelést elvont meghatározássá párologtatták; a másodikon az elvont meghatározások a gondolkodás útján a konkrétnak az újraalkotására vezetnek."[7] Az

[7] *Marx—Engels* Művei. 13. köt. Budapest 1965. 166—167. old.

atomisztikus társadalomszemlélet és módszertani individualizmus, amely az elképzelt konkréttal, a népességgel, az egyének közvetlen különbségeivel kezdi az osztályok meghatározását és vizsgálatát, az egésznek egy teljes elképzelését valóban „elvont meghatározásokká" párologtatja: ilyen elvont meghatározás, egyre soványabb elvontság például a felső-, alsó- és középosztály semmitmondó formális megkülönböztetése, az osztályhelyzet ideáltípusként való kezelése, az osztályok azonosítása a hatalmi viszony elvont képletével, a funkciók és a szerepek hierarchikus jellegével. Az osztályok, ha nem tárom fel azokat az elemeket, amelyeken nyugszanak — tehát a reális társadalmi viszonyokat —, csak üres szó, tartalmatlan elvonatkoztatás. A marxizmus ezzel szemben a reális elemekkel kezdi, amelyeken az osztályok nyugszanak, tehát például, a kapitalizmusban az érték, pénz. ár, bérmunka és tőke elemzésével, általában a tulajdonviszonyok elemzésével, s ezen az úton jut el a konkrét egészhez mint a különböző vonatkozások gazdag totalitásához, a népességhez, a reális osztályokhoz.

A szubjektivista szociológiát képviselő narodnyikok a marxizmussal szemben azt bizonygatták, hogy ők azért realisták a szociológiában, mert az élő egyénekből indulnak ki. Lenin kimutatta, hogy ez a kiindulópont, ha nem tisztázzuk az élő egyének társadalmi viszonyait, üres frázis, s aki szavakban élő egyénekből indul ki, de „»egyéneit« a konkrét társadalmi állapotoktól elszigeteli", ezzel „megfosztja magát attól a lehetőségtől, hogy *valóságos*"[8] egyéneket tanulmányozzon. A társadalmit az individuálisra visszavezető szubjektív szociológiával Lenin szembeállítja a tudományos szociológiát, amely „mindig igyekszik az individuális mozzanatokat társa-

[8] *Lenin* Összes művei. 1. köt. 393—394. old.

dalmi forrásokra visszavezetni". A marxizmus Lenin szerint mintegy betetőzte a szociológiának ezt a törekvését, s éppen azért ..óriási vívmánya a társadalomtudománynak, mert a legteljesebb pontossággal és határozottsággal állapítja meg azokat a módszereket, amelyekkel az egyénit visszavezethetjük a társadalmira".[9]

Az egyéni visszavezetését a társadalmira Lenin szerint a marxizmusban két dolog tette lehetővé. „Először is, ez az elmélet kidolgozta a *társadalmi-gazdasági alakulat* fogalmát."[10] A társadalmi viszonyok történelmileg konkrét általánosítása a társadalom fejlődésének egy meghatározott szakaszán előfeltétele és kiindulópontja az osztály fogalmának, valamint az osztályok mindenféle konkrét vizsgálatának is. Az osztályok kritériumai között első helyen említi Lenin az osztályoknak a társadalmi termelés *történelmileg* meghatározott rendszerében elfoglalt helyét. Az adott társadalmi-gazdasági alakulattól elszakítva, az önmagában vett, tehát a társadalmi-gazdasági alakulatokon kívül és fölött álló osztályok fogalma üres absztrakció. A marxizmus mindig egy meghatározott társadalmi-gazdasági alakulat osztályairól beszél és az adott társadalmi-gazdasági alakulat alapvető társadalmi viszonyainak megtestesülését látja az osztályokban. „Másodszor (a marxisták) az »élő egyének« tetteit, amelyek végtelenül sokfélék és látszólag nem rendszerezhetők, minden ilyen társadalmi-gazdasági alakulat keretein belül általánosították, és az egyének ama csoportjainak tetteire vezették vissza, amelyek a termelési viszonyok rendszerében játszott szerepük, a termelési feltételek, következésképpen életkörülményeik és az ezek által meghatározott érdekek szerint különböznek egymástól — egyszóval azoknak az *osztályok-*

[9] Ugyanott, 397—398. old.

[10] Ugyanott, 398. old.

nak a tetteire, amelyek harca a társadalom fejlődését meghatározta."[11]

Az egyénit a társadalmira visszavezető módszer hatékonyabb és konkrétabb eredményre vezet, mint a szavakban, de csak szavakban, realisztikusabbnak tűnő módszertani individualizmus, amely a társadalmi viszonyoktól elszigetelt „élő" egyénekből indul ki. A társadalmi viszonyok nemcsak meghatározzák az egyéneket, a valóságos egyének is csak tetteikben és társadalmi viszonyaikban nyilvánulnak meg. „... a materialista szociológus — írta Lenin a marxista társadalomtudósról —, aki az emberek bizonyos meghatározott társadalmi viszonyait tanulmányozza, ezzel már egyben a valóságos *egyéneket* is tanulmányozza, akiknek tetteiből ezek a viszonyok összetevődnek."[12]

Az osztályviszonyok természetüknél fogva csak *tendenciaszerűen* határozzák meg az emberek *nagy* csoportjainak a helyzetét, anélkül, hogy az egyes egyént minden esetben egyértelműen besorolnák valamelyik osztály kategóriájába. Ez az alapvető különbség a rendek és az osztályok között. „... A rabszolgatartó és a feudális társadalomban az osztálykülönbség a lakosság *rendi* megoszlásában is rögzítődött, ... az államban minden egyes osztály számára külön *jogi* helyet állapítottak meg. Ezért a rabszolgatartó és a feudális (s úgyszintén a hűbéri-jobbágyi társadalomban) az osztályok külön rendek is voltak. Ezzel szemben a tőkés, a polgári társadalomban valamennyi állampolgár jogilag egyenlő, a rendi felosztás (legalábbis elvben) megszűnt, s így az osztályok már nem rendek többé."[13] A kapitalizmus,

[11] Ugyanott, 499. old.

[12] Ugyanott, 393. old.

[13] *Lenin* Összes művei. 6. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 289. old.

miután a társadalom osztálytagozódását megszabadította mindenféle rendi megoszlástól, az osztálytagozódás alapjává kizárólag a gazdasági viszonyokat tette, amelyeket a kapitalista termelés állandóan újratermel és nagy csoportjainak — a kapitalizmus alapvető osztályainak — a társadalmi helyzetét. Ezért az osztálykritériumok, amelyek az emberek nagy csoportjainak közös jellemzőit és alapvető különbségeit fejezik ki, nem minden esetben alkalmasak az egyes egyének osztályok szerinti elkülönítésére, hanem csak megközelítően, tendenciaszerűen teszik lehetővé az osztályok határainak meghúzását az osztályhoz tartozó egyének közvetlen helyzete szerint. A tőkés fejlődés például létrehozta az emberek két nagy csoportját, amelyek osztályszempontból pontosan és határozottan jellemezhetők. De egyik sem zárt és statikus osztály, amelynek határai pontosan meghatározhatók és a hozzájuk tartozó egyének közvetlen jellemzésén keresztül is kifejezhetők. A tőkés társadalom alapvető osztályainak alapja: „a tőkés termelési mód állandó tendenciája és fejlődéstörvénye az, hogy a termelési eszközöket egyre inkább elválasztja a munkától s a szétaprózott termelési eszközöket egyre inkább nagy csoportokba koncentrálja, tehát a munkát bérmunkává, a termelési eszközöket pedig tőkévé változtatja".[14] Ez a *tendencia* állandó mozgásban tartja a burzsoázia és a proletariátus határait, beleértve az egyes egyének fokozatos felemelkedését, illetve lesüllyedését az egyik osztályból a másikba.

A kapitalizmusban az osztálytagozódás — éppen mert gazdasági alapja tendenciaszerűen határozza meg — sohasem jelentkezik tiszta formában. Marx ezt az angol társadalom esetében is hangsúlyozta, ahol a kapitalizmus osztályviszonyai a leginkább klasszikus formában

[14] *Marx:* A tőke. III. köt. Budapest 1967. 845. old.

fejlődtek ki. „Angliában a modern társadalom, a maga gazdasági tagozódásában, vitathatatlanul a legszélesebb, legklasszikusabb módon fejlődött ki. De az osztálytagozódás még itt sem jelentkezik tisztán. Itt is mindenütt közép- és átmeneti fokok homályosítják el a határvonalakat (bár falun sokkal kevésbé, mint a városokban). De vizsgálódásunk szempontjából ez közömbös."[15] Még inkább így van ez ott, ahol a kapitalizmus osztálytagozódása nem klasszikus formában fejlődött ki, hanem megőrizte elemeiben a korábbi osztálytagozódás maradványait, vagy ott, ahol a kapitalizmus osztálytagozódása a kialakulás. illetve a megszűnés folyamatában van.

Marx a kapitalizmus társadalmi struktúrájának és törvényszerűségeinek elméleti elemzése szempontjából közömbösnek tartotta, hogy a kapitalizmusra jellemző osztálytagozódás sehol sem jelenik meg tiszta formában. De ez nem jelenti azt, hogy egyáltalán nincs szükség olyan vizsgálatokra, amelyek az osztályok határait az egyének helyzetére konkretizálva is próbálják megközelíteni. Ezt nem nélkülözheti a társadalomstatisztika, a különböző osztályok demográfiai és szociális helyzetének empirikus vizsgálata s adott esetben a konkrét politikai elemzés sem. Ez azonban nem történhet meg az osztálykritériumok mechanikus átvitelével az egyének helyzetére. Az osztályfogalom statisztikai értelmezése nem az osztálykritériumok statisztikai osztályozó kategóriákká való mechanikus átváltoztatását jelenti, hanem annak a módszernek a konkrét alkalmazását, amely a marxista osztályfogalomban ölt testet. Az osztályfogalom statisztikai értelmezése feltételezi azoknak a közvetítő tényezőknek a sokoldalú figyelembevételét, amelyek kifejezik az osztálykritériumok és az egyének konkrét helyzetének dialek-

[15] Ugyanott.

tikus kapcsolatát. Ez nagy körültekintést, sokoldalúságot és ugyanakkor metodológiai következetességet igényel. Buktatóira Lenin is rámutatott „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" c. munkájában, amelyben széleskörűen felhasználta a statisztikai adatokat és módszereket, s amely „Oroszország társadalmi-gazdasági rendjének és következésképpen osztályszerkezetének" elemzését adja „gazdasági kutatás és statisztikai adatoknak a kritika vizsgálata alapján".[16] Ezzel kapcsolatban érinti Lenin azokat a nehézségeket is, amelyeket a zemsztvo-statisztika módszerei, elméleti és metodológiai megalapozatlansága okoztak. Az egyik veszély, amelyre Lenin felhívta a figyelmet, a szociális kategóriák felcserélése statisztikai átlagokkal. „A parasztporta adatainak összesítési módja korántsem olyan speciális és másodrendű kérdés, mint amilyennek első pillantásra látszik. Ellenkezőleg, túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy ez ma a zemsztvo-statisztika központi kérdése. Az egyes portákra vonatkozó adatok teljessége és az adatgyűjtés technikája nagy tökélyre emelkedett, de a ki nem elégítő összesítés következtében a rendkívül értékes adatok tömege valósággal elkallódik, s a kutató csak »átlagokhoz« jut (földközösségekről, járásokról, parasztcsoportokról, az osztásföld nagyságáról stb.). Márpedig ezek az »átlagok«, mint láttuk és még látni fogjuk, gyakran teljesen fiktívek."[17]

A statisztika buktatóit nem azért hangsúlyozta Lenin, hogy lemondjon a statisztika felhasználásáról, az osztályok statisztikai megközelítéséről, hanem azért, hogy előzetes kritikai elemzésnek vesse alá a statisztikai adatokat és összegezésük módszereit. Ilyen elemzés után —

[16] *Lenin* Összes művei. 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 11. old.

[17] Ugyanott, 86. old.

de csak ekkor — a statisztikai adatok felhasználhatók és felhasználandók Lenin szerint az osztályok határainak és arányainak megközelítő meghatározására. A foglalkozási statisztika módszereinek kritikai elemzése után — jegyzi meg Lenin — „az egész oroszországi népességet felölelő foglalkozási statisztikát felhasználhatjuk és fel is kell használnunk arra, hogy *hozzávetőlegesen* meghatározzuk, milyen *főbb* kategóriákra oszlik Oroszország népessége *osztály*helyzete, vagyis a termelés társadalmi rendjében elfoglalt helyzete szerint".[18] Külön figyelemre méltó Lenin fogalmazásában, hogy így is csak a *főbb* kategóriák hozzávetőleges meghatározásáról beszél. Az aláhúzott szavak kiemelése nyilván nem egyszerű óvatosság, hanem a statisztikai megközelítés szükségszerű korlátaira utal.

Az osztályok statisztikai megközelítésére (ami számos sajátos metodikai és technikai probléma megoldását — a statisztika speciális módszereinek tökéletesítését igényli) ma is szükség van. Az osztály fogalmát azonban semmi esetre sem lehet fiktív statisztikai átlaggá változtatni, az osztályok objektív gazdasági alapjának az elemzését nem helyettesíthetik statisztikai átlagok. A statisztikai megközelítés ma is csak hozzávetőlegesen fejezheti ki az osztályok határait, és ezért a statisztika (a maguk helyén létjogosult és fontos) kategóriáit nem szabad azonosítani az osztály marxista tudományos fogalmával, amely sohasem statisztikai átlag, hanem mindig az alapvető társadalmi viszonyok tudományos elméleti absztrakciója.

2. A marxista osztályfogalom csak az osztály alapvető (döntően minőségi) kritériumait tartalmazza. Minden osztály a maga konkrét valóságában minőségi és mennyiségi tulajdonságok, különböző vonatkozások konkrét

[18] Ugyanott, 467. old.

totalitása. Az osztály fogalma (mint minden tudományos fogalom) ezekből a legfontosabbakat tartalmazza és elvonatkoztat a többitől.

A marxista osztályfogalom az osztályok legalapvetőbb tulajdonságaként a termelés társadalmi rendszerében elfoglalt helyüket jelöli meg, amelyet a termelési eszközökhöz való viszonyuk határoz meg. Ezzel kapcsolatban két kérdés merülhet fel. Helyes-e a termelés szférájában keresni az osztályok alapvető kritériumait? Jellemezhető-e az osztályok helye a termelés társadalmi rendszerében a termelési eszközökhöz való viszonyukkal (amelyek nagyrészt törvényekben is szabályozottak és rögzítettek)? A termelés a társadalom életének az a szférája, amelyen a társadalom egész élete nyugszik és amelytől a társadalom fejlődése függ. „... Az ember élete kezdettől fogva a termelésen, ilyen vagy olyan módon *társadalmi* termelésen nyugodott."[19] A termelés nemcsak nélkülözhetetlen alap a társadalom életéhez, hanem annak módja meghatározza a társadalom életének összes többi szféráját is. A történelmi materializmus legfontosabb felfedezése ennek az alapvető összefüggésnek a felismerése volt.

Marx nem a saját érdemének tartja az osztályok létezésének és harcának felfedezését. Rámutat arra, hogy polgári történetírók már előtte ábrázolták az osztályok harcának történeti fejlődését, polgári közgazdászok pedig az osztályok gazdasági anatómiáját. Saját felfedezésének nevezi azonban azt a megállapítást, „hogy az *osztályok létezése* csak a *termelés fejlődésének meghatározott szakaszaihoz* van kötve".[20]

A termelésnek mint az osztálytagozódás alapjának ehhez a marxi kiemeléséhez két megjegyzést szükséges

[19] *Marx—Engels* Művei. 46/I. köt. Budapest 1972. 368. old.

[20] *Marx—Engels* Válogatott Művek. II. köt. 418. old.

fűzni. Az egyik: Marx sohasem tekintette a termelést az egyetlen aktív faktornak, amelyet a társadalom életének minden más szférája csak passzívan tükröz, hanem a társadalmat mindig szerves egésznek fogta fel, amelyen belül a különböző oldalak egymással dialektikus kölcsönhatásban vannak. Vonatkozik ez a termelés és az osztálytagozódás viszonyára is. „Az ipar és a kereskedelem, az életszükségletek termelése és cseréje megszabják az elosztást, a különböző társadalmi osztályok tagozódását, s ezek viszont megszabják amazok végzésének módját" — írta Marx és Engels már „A német ideológiá"-ban.[21] Ismeretes, hogy az idős Engels leveleiben élesen fellépett minden olyan leegyszerűsítéssel szemben, amely figyelmen kívül hagyta a dialektikus kölcsönhatásnak ezt a mozzanatát és mechanikusan értelmezte a termelés meghatározó szerepét a társadalom életében. „... Materialista történetfelfogás szerint a történelemben *végső fokon* a való élet termelése és újratermelése a meghatározó mozzanat. Többet sem Marx, sem én nem állítottunk. Ha pedig ezt valaki úgy forgatja ki, hogy a gazdasági mozzanat az *egyetlen* meghatározó elem, akkor a fenti tételt semmitmondó, elvont, képtelen frázissá változtatja."[22]

A másik idekívánkozó megjegyzés arra vonatkozik, hogy Marx a termelést mint kiindulópontot mindig *társadalmi* termelésnek fogta fel, amelynek feltételei és formái maguk is a társadalom történeti fejlődésének termékei. Marx bírálta azokat, akik „a társadalmi termelési folyamatot összecserélik és azonosítják az egyszerű munkafolyamattal, ahogy azt egy abnormálisan elszigetelt embernek minden társadalmi segítség nélkül végeznie kellene. Amennyiben a munkafolyamat pusz-

[21] *Marx—Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1960. 27. old.

[22] Marx—Engels Válogatott Művek. II. köt. 477. old.

tán csak az ember és a természet közötti folyamat, egyszerű elemei minden társadalmi fejlődési formában azonosak. De ennek a folyamatnak minden meghatározott történelmi formája továbbfejleszti a folyamat anyagi alapjait és társadalmi formáit. Az érettség bizonyos fokát elérve az adott történelmi formát levetik és egy magasabb forma lép a helyébe."[23] A polgári szociológia egyes irányzatai az egyszerű munkafolyamat egyszerű és változatlan elemeiből vezetik le a társadalmi rétegződést, ezzel azt is öröknek és változatlannak tüntetik fel. A marxizmus a termelés történelmileg kialakult és változó társadalmi formájában tárja fel az osztálytagozódás gazdasági forrásait. Az osztályok alapvető tulajdonságainak megragadásához tehát mindenekelőtt a termelés társadalmi formáját kell elemezni.

A termelés társadalmi formájának meghatározó jellemzője a tulajdon. A vulgáris társadalomfelfogás a tulajdont azonosítja annak jogi kifejeződésével, a tulajdonviszonyok törvényekben szabályozott és rögzített formájával. A történelmi materializmus a tulajdont meghatározott társadalmi termelési viszonyok összességének tekinti. „Ezeken a viszonyokon kívül a polgári tulajdon nem egyéb, mint metafizikai vagy jogi illúzió."[24] „... A *magántulajdon* nem egy egyszerű viszony vagy éppenséggel egy elvont fogalom, egy elv, hanem a *polgári* termelési viszonyok összessége."[25] A tulajdon történelmileg változó jellegének és osztályképző szerepének feltárása tehát egyben feltételezi az adott társadalom termelési viszonyai összességének sokoldalú elemzését.

A tulajdon a szó legtágabb értelmében az emberek

[23] *Marx:* A tőke. III. kot. 844. old.

[24] *Marx—Engels* Válogatott Művek. II. köt. 410. old.

[25] *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 344. old.

viszonya saját termelésük feltételeihez. Kezdetben ez úgy jelenik meg, mint „az élő és tevékeny embereknek és a természettel való anyagcseréjük természeti, szervetlen feltételeinek" természetes *egysége*. „*A tulajdon* tehát eredetileg csak azt jelenti, hogy az ember úgy viszonyul természeti termelési feltételeihez, mint amelyek hozzá tartoznak, az övéi, amelyek *saját létezésével együtt előfeltételezettek;* úgy viszonyul hozzájuk, mint önmaga *természeti előfeltételeihez*, amelyek úgyszólván csak testének a meghosszabbításai."[26] „Ezek a *természeti létezési feltételek*, amelyekhez a termelő mint hozzá tartozó szervetlen testhez viszonyul, maguk is kettősek: 1. szubjektív és 2. objektív természetűek. A termelő úgy találja magát, mint tagját egy családnak, törzsnek, tribusnak stb., amelyek azután más ilyenekkel való keveredés és ellentét révén történetileg különböző alakot öltenek; és mint ilyen tag egy meghatározott természetre (mondjuk itt még földre, talajra) vonatkozik, mint önmaga szervetlen létezésére, mint termelése és újratermelése feltételére."[27]

Marx szerint nem a tevékeny ember és termelése szervetlen feltételeinek ez a természet adta egysége, hanem a kettőnek az elválása szorul magyarázatra. Marx kimutatta, hogy ez a kezdeti természet adta egység, „mindazok a formák, amelyekben a közösség a szubjektumot termelési feltételeikkel való meghatározott objektív egységben feltételezi", „szükségszerűen a termelőerők csak határolt és elvileg határolt fejlettségének felelnek meg. A termelőerők fejlődése felbomlasztja őket, és felbomlásuk maga is az emberi termelőerők fejlődése."[28] A termelőknek és a termelés objektív feltételei-

[26] *Marx—Engels* Művei. 46/I. köt. 370—371. old.

[27] Ugyanott, 369. old.

[28] Ugyanott, 375. old.

nek az elválása és az utóbbiak társadalmilag meghatározott elosztása a termelési eszközök magántulajdona útján — ez mindenféle osztálytagozódás objektív gazdasági alapja. A termelőknek mint a termelés szubjektív elemének és a termelés objektív feltételeinek az elválása fokozatosan megy végbe és „teljesen csak bérmunka és a tőke viszonyában van tételezve. A rabszolga- és jobbágyviszonyban ez az elválás nem történik meg, hanem a társadalom egyik részét a másik maga a saját újratermelése pusztán *szervetlen* és *természeti* feltételeként kezeli . . . a *munkát,* mind a rabszolga, mind a jobbágy formájában, a termelés *szervetlen feltételeként* a többi természeti lény közé sorolják, a barom mellé, vagy pedig a föld függelékeként."[29] A társadalmi termelés történeti fejlődésének a terméke a tőkés társadalom, amely végleg szétválasztotta és önállósította a termelés szubjektív és objektív elemeit, a munkaerőt, az aktív emberi tevékenységet az egyik oldalon, a termelés objektív feltételeit a másikon.

„. . . A munkást, mint szabad munkást, mint objektívumnélküli tisztán szubjektív munkaképességet találjuk szemben a termelés objektív feltételeivel, mint az *ő, nem tulajdonával,* mint *idegen tulajdonnal,* mint magáért való *értékkel,* mint tőkével."[30] A termelés két alapvető elemének, a szubjektív és objektív elemnek egymásrautaltsága természetesen nem szűnik meg — a kettő összekapcsolása minden termelés feltétele, csak az összekapcsolás társadalmi formája változik és ez a forma különbözteti meg a társadalmi rendszereket. „A termelés tényezői mindig a munkások és a termelési eszközök. De egymástól elválasztva egyik is, másik is csak lehetőség szerint az. Ahhoz, hogy egyáltalában termelni lehes-

[29] Ugyanott, 369. old.

[30] Ugyanott, 377. old.

sen, egyesülniük kell. A társadalmi szerkezet különböző gazdasági korszakait éppen az a sajátos mód különbözteti meg egymástól, ahogyan ez az egyesülés megvalósul."[31] A tőkés fejlődés „eredménye ezért nem az, hogy az elemek egyike eltűnik, hanem az, hogy mindegyikük a másikra való negatív vonatkozásban jelenik meg — az egyik oldalon a szabad munkás (potenciálisan), a másik oldalon a tőke (potenciálisan). Az, hogy az objektív feltételek szétválnak azoktól az osztályoktól, amelyeket átváltoztattak szabad munkásokká, szükségképpen mint ugyanezen feltételeknek az ellenkező póluson való önállósulása is megjelenik."[32] A tőkés termelési folyamat lényege, hogy állandóan újratermeli annak a két elemnek a szétválását, amelyek azután csak a tőke—bérmunka viszony közvetítésével, tehát az osztálykizsákmányolás sajátos formája keretében egyesülhetnek. „A tőkés termelési folyamat ... saját menete révén újratermeli a munkaerő és a munkafeltételek *szétválását*. Ezzel újratermeli és megörökíti a munkás kizsákmányolásának a feltételeit. Állandóan arra kényszeríti a munkást, hogy munkaerejét eladja azért, hogy élhessen, és a tőkésnek állandóan lehetővé teszi a munkaerő megvásárlását azért, hogy meggazdagodjék."[33]

A tulajdon tehát a marxista felfogásban egyáltalán nem egyszerű jogi aktus, nem valamilyen tárgy jogi birtoklása, hanem alapvető társadalmi viszony, egyfelől a termelők viszonya a termelés objektív feltételeihez, másfelől a termelés különböző szereplőinek viszonya egymáshoz. Ebben az értelemben írt Marx arról, hogy a tőke nem puszta tárgy és nem esik egybe az anyaggal, amelyből áll, hanem a tőke „nyilvánvalóan *viszony*, és

[31] *Marx:* A tőke. II. köt. Budapest 1961. 39. old.

[32] *Marx—Engels* Művei. 46/II. köt. 381. old.

[33] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 535. old.

csak termelési viszony lehet"[34] és a *„tőkések és bérmunkások termelése tehát a tőke értékesítési folyamatának egyik fő termékę".*[35] Az így felfogott tulajdon minden társadalomban meghatározza a termelés objektív feltételeinek elosztását a társadalom tagjai között és ezzel az egyéneket meghatározott termelési viszonyok alá sorolja, vagyis meghatározza osztályhelyzetüket. „Maga a tőke... feltételez egy elosztást: azt, hogy a munkásokat megfosztják termelési eszközeiktől, hogy e feltételeket az egyének kisebbsége kezében koncentrálják, hogy a föld más egyének kizárólagos tulajdonában van."[36] Ezek az elosztási viszonyok, amelyeket Marx megkülönböztetett a termékek elosztásától, „az alapjai azoknak a különleges társadalmi funkcióknak, amelyek magán a termelési viszonyon belül a termelés meghatározott szereplőinek jutnak osztályrészül, ellentétben a közvetlen termelőkkel. Ezek az elosztási viszonyok maguknak a termelési viszonyoknak és képviselőinek sajátos társadalmi jelleget adnak. Ezek határozzák meg a termelés egész jellegét és egész mozgását."[37] „Az elosztás a leglaposabb felfogásban a termékek elosztásaként jelenik meg és így a termeléstől távolabb esőként és mintegy önállóként vele szemben. De az elosztás, mielőtt a termékek elosztása volna, előbb: 1. a termelési szerszámok elosztása; és 2. ami ugyane viszonynak további meghatározása, a társadalom tagjainak elosztása a termelés különböző fajtái között. (Az egyének besorolása meghatározott termelési viszonyok alá.) A termékek elosztása nyilvánvalóan csak eredménye ennek az elosztásnak, amely magában a termelési folyamatban benne foglaltatik, és

[34] *Marx—Engels* Művei. 46/I. köt. 391. old.

[35] Ugyanott, 389. old.

[36] *Marx:* A tőke. III. köt. 840. old.

[37] Ugyanott.

amely meghatározza a termelés tagozódását. A termelést ettől a benne foglalt elosztástól eltekintve szemügyre venni nyilván üres elvonatkoztatás, míg fordítva, a termékek elosztása magától adva van ezzel az eredetileg a termelés egyik mozzanatát alkotó elosztással."[38]

Tehát a termelés objektív feltételeinek az elválasztása maguktól a termelőktől, az előbbiek a társadalom egy részének kizárólagos tulajdonában történő koncentrálása, majd ennek alapján a termelési szerszámoknak és a társadalom tagjainak elosztása a termelés különböző fajtái között, összefoglalóan a tulajdonviszonyok, ez az, ami „a termelési viszonyoknak és képviselőiknek sajátos társadalmi jelleget" ad, meghatározza az osztályok helyét és szerepét a társadalmi termelés rendszerében. A tulajdonviszonyoknak az osztályok helyét és jellegét alapvetően meghatározó szerepével nem lehet szembeállítani a munkamegosztást. Hiszen amennyiben munkamegosztáson tágabb értelemben vett társadalmi munkamegosztást értünk — a társadalom tagjainak megoszlását dolgozókra és nem dolgozókra, termelő munkásokra és nem termelőkre, fizikai dolgozókra és szellemi dolgozókra, ipari dolgozókra és mezőgazdasági dolgozókra stb. —, ez benne foglaltatik a tulajdonviszonyokban, mint azok egyik eleme. Ebben az értelemben írta Marx „A német ideológiá"-ban, hogy „egyébként munkamegosztás és magántulajdon azonos kifejezések".[39] „A munka megosztásának különböző fejlődési fokai a tulajdon megannyi különböző formáját jelentik."[40] Ha viszont munkamegosztáson a szűkebb értelemben vett technikai munkamegosztást értjük, a konkrét munkafajták, a foglalkozások specializálódását, a termelés folyamatán be-

[38] *Marx—Engels* Művei. 13. köt. 162—163. old.

[39] *Marx—Engels* Művei. 3. köt. 33. old.

[40] Ugyanott, 77. old.

lül az egyes műveletek közötti munkamegosztást, ez a munkamegosztás önmagában, éppen technikai jellegénél fogva, független az osztálytagozódástól és kapcsolatát az osztályokkal minden társadalomban a tulajdonviszonyok, a társadalmi termelés adott rendszere határozzák meg. A kapitalizmus éppen azzal fejlesztette ki a legteljesebb és legtisztább formában a társadalom osztálytagozódását, mert végleg megszüntette azt az objektív látszatot, mintha a társadalom osztálytagozódása a technikai munkamegosztástól függene. A proletariátust a kapitalizmusban nem a munka egy meghatározott fajtája teszi osztállyá, hanem az, hogy mint a termelés objektív feltételeitől elválasztott szabad munkaerő áll szemben a tőkével. Ebből a szempontból nemcsak hogy eltekinthetünk a munka konkrét fajtájától, hanem — ahogyan Marx kimutatta — egyenesen fel kell tételeznünk a „munka egy meghatározott fajtája iránti közömbösséget".[41] „Az egyáltalában-való munkának ez az elvonatkoztatása" természetesen nem pusztán logikai műveletek szellemi eredménye, hanem megfelel a „valóságos munkafajták igen fejlett totalitásának", és a modern nagyipar természetének, amely „állandóan forradalmasítja a termelés technikai alapjával együtt a munkások funkcióit és a munkafolyamat társadalmi kombinációit".[42] Ezért Marx a tőkés társadalom előfeltételének tekintette a technikai munkamegosztás fejlettségét, „a valóságos munkafajták igen fejlett totalitását", de nem a munkafajták konkrét különbségeit, hanem a termelési eszközökhöz való viszonyt — a tulajdonviszonyt — tartotta az osztályok alapvető kritériumának. Ugyanúgy, ahogyan a proletariátus osztályjellemzőit nem lehet a munkások által végzett konkrét munkafajtákból leve-

[41] *Marx—Engels* Művei. 13. köt. 170. old.

[42] *Marx:* A tőke. I. köt. 454. old.

zetni, a tőkések osztályjellemzőit sem lehet levezetni a felügyelet és vezetés munkájából. A tőkének a munka feletti hatalma egyfelől történelmileg közvetlenül összefonódik ugyan „azokkal a termelő funkciókkal, amelyeket minden kombinált társadalmi munka, különleges munkaként egyes egyének vállára rak".[43] Másfelől azonban a „tőkés termelés maga odavezetett, hogy a felső vezetés munkája, a tőketulajdontól teljesen elkülönülten, könnyűszerrel megvásárolható. Ezért feleslegessé vált, hogy a felső vezetésnek ezt a munkáját a tőkés végezze"[44]. A társadalom osztálytagozódása tehát mindkét tekintetben függetlenedett a munka konkrét fajtáitól és azok technikai munkamegosztásától, a proletariátus közömbös a munka konkrét fajtájával szemben és csak mint „önmagában vett munka" áll szemben a tőkével, másrészt az irányítás és a felügyelet munkája is elkülönült a tőketulajdontól, feleslegessé vált, hogy ezt a munkát a tőkés végezze. A munka konkrét fajtái és a technikai munkamegosztás nem magukat az osztályokat, hanem azoknak csak belső rétegződését határozza meg.

A marxista osztályfogalom legrövidebb definíciói, amelyek csak a legfontosabbat foglalják magukban, beérik azzal, hogy a társadalmi termelés történetileg meghatározott rendszerében elfoglalt különböző helyükkel jellemzik az osztályokat és ezen belül is elsősorban a termelési eszközökhöz való viszonyukkal. A kibontott definíciók — például „A nagy kezdeményezés"-ben megfogalmazott definíció — ennek alapján utalnak az osztály más, származékos kritériumára is, az osztályoknak a munka szervezetében játszott eltérő szerepére, a jövedelem és az elosztás különböző formáira stb. Egyetlen definíció sem sorolhatja fel az osztályok valamennyi

[43] Ugyanott.

[44] *Marx:* A tőke. III. köt. 383. old.

minőségi és mennyiségi tulajdonságát, egyetlen definíció sem tartalmazhatja az osztályok részletes és kimerítő leírását. Az osztályfogalom nem tartalmazza az osztálykülönbségek feltétlen kritériumaként az osztályok egy meghatározott életszínvonalát, létszámát, konkrét munkatevékenységét, műveltségét, életmódját, étkezési s egyéb szokásait, noha mindezek egy adott helyzetben nagyon is hozzátartoznak az adott osztály konkrét valóságához, tehát ennek az osztálynak részletes leírásában, jellemzésében is helyet kell hogy kapjanak. Ezek azonban nem tartoznak az osztály alapvető tulajdonságaihoz, amelyek egy társadalmi-gazdasági alakulaton belül az egyik osztályt *mint osztályt* megkülönböztetik a másik osztálytól, ezek a konkrét tulajdonságok ugyanazon társadalmi osztály esetében is történelmileg és földrajzilag igen nagy változatosságot mutatnak, sőt egy meghatározott országban és történeti időpontban egy osztályon belül is igen különbözőek. Ha ezeket a történelmileg, országonként és egy osztályon belül is változó és differenciálódó tulajdonságokat tennénk meg az osztálykülönbségek alapjává, ezzel az alapvető osztálykülönbségeket felcserélnénk a történelmi, geográfiai és osztályon belüli szociális különbségekkel, feloldanánk az osztályt a szociális különbségek tarkaságában.

A marxista osztályfogalom — éppen az alapvető osztálykülönbségek megragadása érdekében — elvonatkoztat az osztályon belüli különbségektől és az egyes osztályok belső szociális retegződésétől, amely helytől és időtől függően igen változatos lehet. Marx „A tőke" III. kötetének utolsó fejezetében utal „az érdekeknek és a helyzeteknek arra a végtelen szétforgácsolódására, amelyet a társadalmi munkamegosztás idéz elő mind a munkások, mind a tőkések, mind a földbirtokosok között — ez utóbbiakat például szőlőbirtokosokra, szántóföldbirtokosokra, erdőbirtokosokra, bányabirtokosokra és

halászterületek birtokosaira osztja"[45] — mint amitől el kell vonatkoztatnunk annak érdekében, hogy a tőkés termelési mód három nagy osztályát, azok lényegét és alapvető különbségeit elemezhessük. Azoknak a szociális különbségeknek, amelyek az osztályokon belül is az „érdekeknek és a helyzeteknek a végtelen szétforgácsolódását" idézik elő, a túlhangsúlyozása az alapvető osztálykülönbségek rovására, a kettőnek az összekeverése és felcserélése mindig egyik fő módszere volt az osztályok és az osztályharc problémája megkerülésének és a marxista osztályfogalom polgári revíziójának. Ez volt a módszere a marxizmus polgári kritikusainak a század elején Oroszországban is. Róluk írta Lenin: „A szakmai különbségek összetévesztése az osztálykülönbségekkel, az életmódbeli különbségek összetévesztése az osztályoknak a társadalmi termelés egész rendjében elfoglalt helyzetében mutatkozó különbségekkel — ez igazán szemléltetően illusztrálja a divatos »kritika« teljes tudományos elvtelenségét és azt a gyakorlati törekvést, hogy kitörölje magának az »osztálynak« a fogalmát, kiküszöbölje magának az osztályharcnak az eszméjét."[46]

Az azonban, hogy a marxista osztályfogalom elvonatkoztat az osztályok egy sor konkrét tulajdonságától, köztük az osztályok belső szociális rétegződésétől, nem jelenti azt, hogy az osztályok konkrét helyzetének konkrét szociológiai és történeti vizsgálatánál is eltekinthetünk ezeknek a tulajdonságoknak a vizsgálatától és elemzésétől. Az osztályfogalom nem helyettesíti ezt a konkrét vizsgálatot és elemzést, hanem elméleti és metodológiai kiindulópontja lehetővé teszi a lényeges ki-

[45] Ugyanott, 845—846. old.

[46] *Lenin* Összes művei. 5. köt. 173—174. old.

emelését, segít elhelyezni a különböző típusú szociális különbségeket a társadalmi rendszer egészében.

Marx, Engels és Lenin ezért egyfelől elméletileg és metodológiailag feltétlenül szükségesnek tartották az osztály fogalmának tisztázását és ehhez az alapvető osztálykritériumok kiemelését és elvonatkoztatását az osztályok másodlagos, származékos, történetileg és területileg változó tulajdonságaitól, jellemzőitől, másfelől konkrét vizsgálataikban és elemzéseikben arra törekedtek, hogy minél teljesebb és konkrétabb képet kapjanak az osztályok konkrét történeti totalitásáról és ennek során olyan tulajdonságokra és jellemzőkre is kitértek, amelyek nem szerepelnek a marxista osztályfogalomban. Ilyen konkrétsággal tárta fel az angol proletariátus helyzetét Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" c. munkájában. Egyfelől jellemzi a proletariátusnak mint olyannak az alapvető osztálykritériumait, másfelől külön megvizsgálja az angol proletariátus „különböző csoportjainak" a konkrét helyzetét: az ipari munkásokét, a szénbányákban és ércbányákban dolgozó munkásokét, a mezőgazdasági munkásokét és az ír munkásokét. Marx a „Tőké"-ben, ott ahol a kapitalizmus struktúrájának és fejlődésének alapvető törvényeit elemzi, „elvontan" beszél a proletariátusról, mint a modern ipari termelés dolgozó osztályáról, amelynek egyetlen tulajdona a munkaereje és amely elvileg közömbös a munka konkrét fajtája iránt. Amikor azonban olyan konkrét kérdéseket tárgyal, mint a munkanap fejlődése vagy a munkabér nagysága, történelmileg és differenciáltan jellemzi az angol proletariátus különböző rétegeinek a helyzetét. Még differenciáltabban és még konkrétabban vizsgálták és elemezték a munkásosztály helyzetét, amikor a közvetlen, de a munkásosztály helyzetére vonatkozó minél teljesebb adatok, tények összefüggésének feltárása volt a céljuk. Marx a Nemzetközi

Munkásszövetség egyik feladatának tartotta — ahogyan ezt 1866 augusztusában az Ideiglenes Központi Tanács küldöttei számára készített instrukciókban megfogalmazta — *„valamennyi ország munkásosztálya helyzetének statisztikai vizsgálatát, amelyet maguk a munkások szerveznek meg”.*[47]

Az ehhez ajánlott általános vizsgálati séma, amelyet Marx elképzelése szerint „természetesen minden helység módosíthat”, a következő szempontokra tér ki: az az ipar neme, a foglalkoztatottak kora és neme, a foglalkoztatottak száma, fizetések és bérek, munkaórák (külön a gyárakban, kisvállalkozóknál és otthon), éjjeli és nappali munka, étkezési idő és bánásmód, a műhely és a munka jellemzése, a foglalatosság természete, a munka hatása a fizikai állapotra, az erkölcsi állapot és nevelés, a szakma helyzete. Még több — szám szerint 101 — kérdésre tért ki Marx abban a körkérdésben, amelyet 1880-ban a francia munkások számára fogalmazott meg.[48] A konkrét vizsgálat és elemzés szempontjainak további bővítését tartalmazták Marxnak és Engelsnek azok a munkái, amelyek egy konkrét történelmi periódusban vizsgálták az osztályok politikai harcait, mint például „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig”, „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája” „Forradalom és ellenforradalom Németországban”. Hasonlóképpen történelmileg konkrétan és differenciáltan elemzi Lenin az orosz társadalom osztályainak helyzetét ilyen tárgyú munkáiban („A kapitalizmus fejlődése Oroszországban”, „Mi a teendő?”, „Két taktika” stb.).

Megállni az elvonatkoztatásnak azon a fokán, amelyet a marxista osztályfogalom jelent és lemondani az osz-

[47] *Marx—Engels* Művei. 16. köt. Budapest 1964. 172. old.

[48] Lásd *Marx—Engels* Művei. 19. köt. Budapest 1969. 221—227. old.

tályok helyzetének konkrét elemzéséről, éppen olyan hiba lenne, mint figyelmen kívül hagyni az osztályfogalom metodológiai jelentőségét a konkrét vizsgálatban és feloldani az osztályok problémáját a szociális különbségek fontos, de a társadalom struktúrájának egy más szintjét képviselő problémájában. Napjainkban, amikor egyfelől az empirikus társadalmi vizsgálatok lehetősége és jelentősége megnövekedett, a vizsgálatok fejlett technikája alakul ki, másfelől a polgári szociológia hihetetlenül összezavarta a társadalmi vizsgálatok elméleti és metodológiai alapjait, a marxista konkrét vizsgálatoknak elengedhetetlen feltétele a marxista elméleti és metodológiai alapelvek érvényesítése és továbbfejlesztése, ennek keretében a marxista osztályfogalom gazdag metodológiai tartalmának és jelentőségének a kibontása és alkalmazása.

4. A kapitalizmus társadalmi struktúrája és a munkásosztály forradalmi szerepe

A kapitalizmus társadalmi struktúráját két alapvető tény határozza meg. *Egyrészt* az, hogy a kapitalizmus létrehozta a modern gépi nagyipart és ezzel a termelést és a termelési eszközöket lényegileg társadalmivá tette, az egyéni és szétforgácsolt termelési eszközöket társadalmilag koncentrált termelési eszközökké változtatta. „... A szétforgácsolt, szűkös termelési eszközöket koncentrálni, kibővíteni, a jelenkor hatalmas hatású termelési emelőivé átváltoztatni, ez volt éppen a tőkés termelési módnak és hordozójának, a burzsoáziának a történelmi szerepe. Hogy miként hajtotta ezt végre történelmileg a XV. századtól kezdve az egyszerű kooperáció, a manufaktúra és a nagyipar három fokozatán át, azt Marx a »Tőke« negyedik fejezetében részletesen leírta. De a burzsoázia, amint ezt Marx ott ugyancsak kimutatta, nem változtathatta át ezeket a korlátozott termelési eszközöket hatalmas termelőerőkké anélkül, hogy ne változtassa át őket az egyesnek a termelési eszközeiből *társadalmi*, csak *embereknek egy összessége* által alkalmazható termelési eszközökké. A rokka, a kézi szövőszék, a kovácspöröly helyébe a fonógép, a mechanikai szövőszék, a gőzkalapács lépett; az egyesnek a műhelye helyébe a százak és ezrek összeműködését paran-

csoló gyár. És ahogy a termelési eszközök, úgy alakult át maga a termelés is egyedi cselekvések sorozatából társadalmi aktusok sorozatává és a termékek egyesek termékeiből társadalmi termékekké".[1] — írja Engels.

Az elmúlt száz évben a modern gyári termelésben a termelési eszközök koncentrációja és a termelés közvetlen társadalmi jellege tovább fokozódott. A tudományos és technikai forradalom legújabb eredményeit felhasználó termelésben a termelési eszközök (a bonyolult ipari berendezések, automata gépsorok stb.) csak az emberek egy összessége által alkalmazható termelési eszközök, maga a termelés pedig társadalmi aktusok sorozata.

A kapitalizmus társadalmi struktúrájának másik meghatározója a tőkés magántulajdon. A társadalmivá vált és csak az emberek egy összessége által — a kombinált társadalmi munka eszközeként — felhasználható termelési eszközök a burzsoázia magántulajdonában vannak, azok a dolgozók pedig, akik a termelési eszközöket kombinált társadalmi munkájukkal közvetlenül felhasználják, ki vannak rekesztve a termelési eszközök tulajdonából, nem rendelkeznek mással, csupán saját munkaerejükkel. A kapitalizmusban a tőkések kezében koncentrált termelési eszközök és a csak munkaerejükkel rendelkező termelők csak úgy találkozhatnak, ha a munkás munkaerejét eladja a tőkésnek, s ez lehetőséget ad a tőkésnek a munkás kizsákmányolására.

A tőkés tulajdonnak csak új formáját jelentik a nagy monopóliumok, amelyek a termelés minden korábbinál nagyobb koncentrációját a magántulajdon még nagyobb centralizációjával párosítják, és ezzel végsőkig kiélezik a társadalmi termelés és a tőkés tulajdonon nyugvó egyéni kisajátítás közötti ellentmondást. A tőkés tulajdon lényegén nem változtattak azok a részleges államo-

[1] Marx—Engels Válogatott Művek. II. köt. 122. old.

sítások sem, amelyek az elmúlt évtizedekben a tőkésországok egy részében végbementek. Olyan körülmények között, amikor a nagy monopóliumok gazdasági és politikai hatalma érintetlenül marad, a részleges államosítás nem vezet a tőkés tulajdonviszonyok radikális megváltozásához.

Ez a két alapvető tény: a termelési eszközök és a termelés fokozódó társadalmi jellege, valamint a termelési eszközök tőkés magántulajdona határozza meg tehát a kapitalizmus társadalmi szerkezetét, ezen belül a munkásosztály helyét és történelmi szerepét.

A marxizmus ellenfelei azzal vádolják a marxizmust, hogy a munkásosztály történeti küldetése történetfilozófiai, ideológikus elem a marxizmusban, nem következik szükségszerűen a tőkés társadalom közgazdasági és szociológiai elemzéséből, hanem inkább az elnyomottakkal és kizsákmányoltakkal való erkölcsi azonosulás, a munkásosztály felmagasztalása és az emberiség megváltásának reménye az alapja.

Marx már egyik korai művében határozottan visszautasítja azt a vádat, hogy a szocialisták istenítik a proletariátust és ezért tulajdonítanak neki világtörténelmi szerepet. „Ha a szocialista írók ilyen világtörténelmi szerepet tulajdonítanak a proletariátusnak, ezt semmiképpen sem azért teszik, mert — ahogy a kritikus el akarja hitetni — a proletárokat *isteneknek* tartják. Éppen fordítva. Mivel a proletariátusban gyakorlatilag kiteljesedett a minden emberiességtől, még az emberiesség *látszatától* való elvonatkoztatás is, mivel a proletariátus életfeltételeiben a legembertelenebbé kicsúcsosodott formájukban összpontosultak a mai társadalom összes életfeltételei, mivel az ember a proletariátusban elvesztette önmagát, de egyúttal nemcsak, hogy megnyerte e vesztesség elméleti tudatát, hanem a többé el nem hárítható, többe nem szépíthető, abszolúte paran-

csoló *szükség* — a *szükségszerűség* gyakorlati kifejezése — közvetlenül fellázadásra is kényszeríti ez ellen az embertelenség ellen, ezért lehet és kell, hogy a proletariátus felszabadítsa önmagát. De nem szabadíthatja fel önmagát anélkül, hogy meg ne szüntetné saját életfeltételeit. Nem szüntetheti meg saját életfeltételeit anélkül, hogy meg ne szüntetné a mai társadalom *összes* embertelen életfeltételeit, amelyek az ő helyzetében összpontosulnak. A proletariátus nem hiába megy át a *munka* kemény, de megacélozó iskoláján. Nem arról van szó, hogy egyik vagy másik proletár, vagy akár az egész proletariátus időlegesen mit *képzel el* céljának. Arról van szó, hogy *mi* a proletariátus és hogy a *létének* megfelelően történelmileg mit lesz kénytelen tenni."[2] Amikor Marx a fenti szavakat írta — 1844-ben — a munkásosztály történelmi szerepének konkrét közgazdasági és szociológiai megalapozásából még sok minden hiányzott, de később, a „Kommunista Kiáltvány"-ban, majd a „Tőké"-ben Marx teljesen pontosan megfogalmazta, hogy a munkásosztály történelmi szerepe és forradalmi küldetése objektív helyzetéből, a tőkés termelési módban elfoglalt helyéből következik. A munkásosztály objektív helyzetének és a tőkés termelési módban elfoglalt helyének alapvető és általános jellemzői a következők:

A munkásosztály kialakulása és fejlődése elválaszthatatlan a modern gyáripar kialakulásától és fejlődésétől. „A proletariátus a nagyipar legsajátabb terméke"[3], „a nagyipar talaján" nőtt fel.

A munkásosztály a kapitalizmusban meg van fosztva a termelési eszközök tulajdonától, nem rendelkezik egyébbel, mint saját munkaerejével, amelyet ahhoz, hogy dolgozzon és életét fenntartsa, áruba kell bocsá-

[2] *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 36. old.
[3] *Marx—Engels* Válogatott Művek. I. köt. 26. old.

tania. A tőkés termelési mód feltételezi a szabad munkásokat, akik eladják saját munkaerejüket. „*Szabad munkások* abban a kettős értelemben, hogy sem ők maguk nem tartoznak közvetlenül a termelési eszközökhöz, mint a rabszolgák, jobbágyok stb., sem a termelési eszközök nem tartoznak őhozzájuk, mint a maga földjén maga gazdálkodó paraszt stb. esetében, ellenkezőleg ezektől szabadok és mentesek".[4] A kettős értelemben szabad — tehát munkafeltételeinek tulajdonától elválasztott — munkás, miután munkaerejét eladta a tőkésnek, értéktöbbletet termel a tőkés számára, aki ezáltal a munkást kizsákmányolja. Ebben az értelemben beszéltek a marxizmus klasszikusai a tőkések és a bérmunkások két szembenálló osztályáról. „Burzsoázián a modern tőkések osztálya értendő, akik a társadalmi termelési eszközök tulajdonosai és bérmunkát alkalmaznak. Proletariátuson pedig a modern bérmunkások osztálya, akik, minthogy nincsenek saját termelési eszközeik, kénytelenek eladni a munkaerejüket, hogy megélhessenek."[5] Marx a „Tőké"-ben pontosan megfogalmazza a proletariátus közgazdasági tartalmát: „»proletár«-on közgazdaságtanilag a bérmunkás értendő, aki »tőkét« termel és értékesít".[6] A tőkés társadalomban az ipari proletariátus a munkásosztály alapvető rétege, a mezőgazdasági, kereskedelmi stb., proletariátus a munkásosztálynak sok szempontból sajátos, de közgazdaságilag az ipari proletariátussal egy kategóriába tartozó rétegei.

A munkás egyénileg, a termelési eszközök magántulajdona alapján nem szabadíthatja fel önmagát és nem veheti birtokába a társadalmi termelőerőket. A proletariátus felszabadulása csak az egész proletariá-

[4] *Marx:* A tőke. I. köt. 662. old.

[5] *Marx—Engels* Válogatott Művek. I. köt. 17. old.

[6] *Marx:* A tőke. I. köt. 569. old.

tus osztályharcának, a tőkés rendszer forradalmi megdöntésének — eredménye lehet. A proletariátust a kapitalizmusban elfoglalt helyzete és a szocialista társadalomnak a társadalmi termelési eszközök társadalmi elsajátításának perspektívája következetesen forradalmi osztállyá teszi. „Minden eddigi osztály, amely az uralmat meghódította, a már megszerzett életpozícióját úgy igyekezett biztosítani, hogy az egész társadalmat alávetette az ő szerzési feltételeinek. A proletárok csak úgy hódíthatják meg a társadalmi termelőerőket, hogy megszüntetik a maguk eddigi elsajátítási módját és ezzel az egész eddigi elsajátítási módot. A proletároknak nincs semmi sajátjuk, amit biztosítaniok kellene — nekik le kell rombolniok minden eddigi magánbiztonságot és magánbiztosítékot."[7] A proletariátus egész helyzetéből következik a forradalmi változás szükségessége és lehetősége.

A proletariátus történelmi szerepét objektív helyzete határozza meg. Ez a történelmi szerep azonban nem realizálódik automatikusan, pusztán a proletariátus objektív léte által. Marx a proletariátus létrejöttének két nagy történeti fázisát különböztette meg. Az elsőben a proletariátus csak „magánvalóan" létezik, de még nem szerveződött osztállyá, nincsen tudatában osztályhelyzetének és érdekeinek, nem lép fel *önálló osztályként* más osztályokkal szemben. A második szakaszban megy végbe a proletariátus osztállyá szerveződése, amikor a proletariátus „magáértvaló" osztállyá válik, felismeri osztályérdekeit és harcol is azokért. Ezt a folyamatot a következőképpen írta le Marx: „A nagyipar egymást nem ismerő emberek tömegét gyűjti össze egy helyen. A konkurrencia megosztja őket érdekeik tekintetében. De a munkabér fenntartása, ez a munkáltatójukkal szemben

[7] *Marx—Engels* Válogatott Művek. I. köt. 26. old.

közös érdekük egyesíti őket az ellenállás egyazon gondolatában — létrejön az *egyesülés*. Az egyesülésnek tehát mindig kettős célja van, megszüntetni a munkások egymásközti konkurrenciáját, hogy képesek legyenek egy általános konkurrenciára a tőkéssel. Bár az ellenállás első célja csak a bérek fenntartása volt, abban a mértékben, ahogy a tőkések a maguk részéről a megtorlás gondolatában egyesülnek, a kezdetben elszigetelt egyesülések csoportokká alakulnak, és a mindig egyesült tőkével szemben fontosabbá válik számukra a szövetség fenntartása, mint a munkabéré. Ez annyira igaz, hogy az angol közgazdászok egészen elámulnak, látván, hogy a munkások bérük számottevő részét áldozzák fel a szövetségek kedvéért, holott ezek a szövetségek a közgazdászok szerint csak a bér kedvéért alakultak. Ebben a harcban — valóságos polgárháborúban — egyesülnek és kifejlődnek mindazon elemek, amelyek szükségesek egy eljövendő ütközethez. Mihelyt erre a fokra ért, a szövetség politikai jelleget ölt.

A gazdasági feltételek először munkássá változtatták a lakosság tömegét. A tőke uralma e tömeg számára közös helyzetet, közös érdekeket teremtett. Ily módon ez a tömeg a tőkével szemben már osztály, de önmaga számára még nem az. Ebben a harcban, amelynek csak néhány fázisát jeleztük, ez a tömeg egyesül, önmaga számára is osztállyá alakul. Az érdekek, amelyeket védelmez, osztályérdekekké válnak. De az osztálynak osztály elleni harca politikai harc."[8]

A proletariátus osztállyá szerveződésében döntő jelentősége van a munkásosztály politikai mozgalmának és politikai pártjának. „... Minden mozgalom, amelyben a munkásosztály mint *osztály* lép szembe az uralkodó osztályokkal, és külső nyomással kényszeríteni igyek-

[8] *Marx—Engels* Művei. 4. köt. 172. old.

szik őket, politikai mozgalom ... A munkások elszigetelt gazdasági mozgalmaiból mindenütt kisarjad egy *politikai* mozgalom, vagyis az *osztály* mozgalma, hogy érdekeit általános formában érvényesítse, olyan formában, amelynek általános, társadalmilag kényszerítő ereje van."[9] A proletariátus osztállyá szerveződésének és osztálytudata kialakulásának gazdasági alapja van, de ez a folyamat csak a munkások politikai mozgalmán keresztül teljesedik ki, amikor a munkásosztály mint önálló politikai erő már nemcsak saját közvetlen gazdasági érdekeiért harcol, hanem általános formában is képviseli osztályérdekeit és aktívan állást foglal a társadalom minden politikai kérdésében.

A marxizmus a munkásosztály fogalmát nem szűk gazdasági kategóriaként vagy tagjainak gazdasági és szociális helyzetével kimerítően jellemezhető réteg fogalmaként használja, hanem átfogó szociológiai fogalomként, amelynek nemcsak gazdasági és szociális, hanem politikai és ideológiai dimenziója is van. A munkásosztály reális társadalmi szerepének és történelmi jelentőségének az elemzéséhez a munkásosztály létének minden dimenzióját figyelembe kell venni, tehát vizsgálni kell nemcsak gazdasági és szociális helyzetét, hanem osztálytudatát és politikai szervezettségét is. Arra a kérdésre válaszolva, hogy általában mitől függ egy osztály ereje, Lenin négy alapvető tényezőt sorolt fel: „1. a létszámától, 2. az ország gazdaságában játszott szerepétől; 3. a dolgozók tömegével való kapcsolatától; 4. szervezettségétől."[10] Ezeknek a tényezőknek az együttes fejlettségétől és adott állapotától függ az is, hogy a munkásosztály egy adott időpontban milyen mértékben tud-

[9] *Marx—Engels* Válogatott Művek. II. köt. 447—448. old.

[10] Lenyinszkij szbornyik XI. M—L. 1929. 391. old. (oroszul).

ja betölteni azt a forradalmi szerepet, amelyet a tőkés társadalmi rendszerben elfoglalt helye kijelöl számára.

Csak a mechanikus és vulgáris ökonomista szemlélet kötheti a munkásosztály vezető szerepét egyetlen kiragadott és mechanikusan értelmezett tényezőhöz, például a proletariátus létszámához vagy gazdasági elnyomorodásához. Ilyen mechanikus és vulgáris ökonomista szemlélet alapján vonták és vonják kétségbe a leninizmus ellenfelei a proletariátus vezető szerepét is, a szocialista forradalom lehetőségét egy olyan országban, ahol a munkások a népességnek csak kisebb részét alkotják. A történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy az osztály erejét meghatározó különböző tényezők együttes fejlettsége esetén a munkásosztály betöltheti történelmi küldetését valamely országban akkor is, ha kisebbségben van.

A kapitalista társadalom valamennyi dolgozó rétege közül csak a munkásosztály rendelkezik azzal a képességgel, hogy vezesse a dolgozók harcát a tőkés rendszer ellen, győzelemre vigye a szocialista forradalmat és felépítse a szocializmust. „Annak feltételezése, hogy valamennyi »dolgozó« egyformán képes erre a munkára, nem volna más. mint özönvíz előtti, Marx előtti szocialisták üres frázisa vagy illúziója. Mert ez a képesség nem adódik önmagától, hanem történetileg fejlődik ki és *csak* a nagyüzemi tőkés termelés anyagi feltételeiből fejlődik ki. A kapitalizmusból a szocializmus felé vezető út elején ez a képesség *csak* a proletariátusban van meg. A proletariátus először is azért tudja teljesíteni a rá háruló óriási feladatot, mert a civilizált társadalmak legerősebb és élenjáró osztálya; másodszor azért, mert a legfejlettebb országokban a lakosság többségét alkotja; harmadszor azért, mert az elmaradott tőkésországokban, amilyen Oroszország, a lakosság többsége a félproletárokhoz, vagyis azokhoz az emberekhez tartozik, akik az

év egy részében állandóan proletár módra élnek, akik állandóan úgy keresik meg a kenyerüket, hogy részben bérmunkára szegődnek el tőkés üzemekbe."[11]

Marx több mint száz évvel ezelőtt elemezte a kapitalizmus társadalmi struktúráját, mutatta ki a munkásosztály történelmi küldetését a kapitalizmus megdöntésében és a szocializmus megteremtésében. Ma a legtöbb polgári szociológus is kész elismerni — utólag és visszamenőleg — , hogy Marx sok tekintetben találóan jellemezte kora társadalmának osztálystruktúráját. Ennek érvényességét azonban csak a XIX. századra és ezen belül is csupán az akkori európai kapitalista országokra kívánják korlátozni. Például Alain Touraine, ennek a törekvésnek az egyik képviselője, azt állítja, hogy az osztálytársadalomnak az a modellje, amelyet a marxista elmélet írt le, csak az ipari fejlődés egy sajátos — időben és térben korlátozott — történeti szakaszának felel meg, amikor egybeesett egy sor véletlen történelmi tényező: a „hagyományos társadalom" szociális, kulturális szempontból zárt és koherens társadalmi rétegeinek az ellenállása, a felhalmozás szociális feszültségeinek spontán felhalmozódása, a gazdasági fejlődés társadalmi kontrolljának hiánya. Touraine szerint azonban ezeknek a különböző elemeknek ez a véletlen kombinációja „egyetlen egyszer jött létre az iparosodás történetében, az ipari fejlődés első hulláma — Nyugat-Európa ipari fejlődése — folyamán és a maga által korlátozott keretekben is csak részleges volt, amint azt a munkásmozgalom egységének hiánya is mutatja".[12]

Alain Touraine „Régi és új társadalmi osztályok" c. tanulmányában azt igyekszik bebizonyítani, hogy a ka-

[11] *Lenin* Válogatott Művei. III. köt. 69. old.

[12] Perspectives de la sociologie contemporaine. PUF, Paris 1968. 122. old.

pitalizmus osztályszerkezetében az elmúlt száz évben nem csupán részleges változások mentek végbe — amelyek egyik vagy másik osztály helyzetét módosították illetve az osztályszerkezet belső arányait alakították át —, hanem radikálisan szétesett, alapjában veszítette el érvényességét az osztálytársadalomnak a XIX. században keletkezett általános képe, amelyet Marx írt le legteljesebben. Ezért — vonja le a következtetést — nem lehet már ezt a képet részleteiben korrigálni, hanem egy gyökeresen új képet kell kialakítani a XX. század „ipari társadalmáról". Touraine ebben az új társadalomképben is helyet biztosít az osztályoknak, de ezek az osztályok lényegüket és szerepüket tekintve gyökeresen különböznek a XIX. század osztályaitól, vagyis a marxi értelemben vett osztályoktól. Miben látja Touraine a „régi és az új" osztályok közötti különbséget?

Először abban, hogy amíg a „régi osztályok" helyzetét alapvetően a tulajdonviszonyok határozták meg, addig „az új osztályok" létezésében és konfliktusaiban a tulajdonnak már nincs meghatározó szerepe. „... Világos, hogy az európai XIX. századot a tulajdon témája uralta, az ipari tulajdon birtoklása a tőkés felhalmozódás társadalmában a társadalmi hatalom egyik jelentős, ha nem meghatározó forrása volt, olyannyira, hogy a tulajdonosok és nem-tulajdonosok szembenállását a társadalom fő választóvonalának lehetett tekinteni."[13] A tulajdonnak ez a szerepe Touraine szerint korunkban megszűnik. „Közel a pillanat — írja —, amikor az összes ipari országban a bérből élők többsége nem végez már fizikai munkát, és helyzetüket inkább egy szervezetben elfoglalt hely és színvonal, nem pedig a tulajdonhoz való viszonyuk határozza meg."[14] A tulajdon korábbi szerepét

[13] Ugyanott. 117. old.

[14] Ugyanott.

az ún. technobürokrata uralom szerepe váltja fel, az uralkodó osztály alapja nem a tulajdon többé, hanem az ismeretek és az információ monopóliuma.[15]

Másodszor, a „régi osztályok" létének és konfliktusainak fő színtere a termelés szférája, amit a proletárhelyzet és a kizsákmányolás fogalmával lehetett legáltalánosabban kifejezni. Touraine szerint a fejlett ipari társadalmakban a szociális konfliktusok fő színtere már nem a termelés és a munka, hanem a fogyasztás és a magánélet, s ezek a konfliktusok már nem a kizsákmányolás, hanem az elidegenedés fogalmával fejezhetők ki. „Ezért lehet — okkal — olyan közkeletű az *elidegenedés* témája. A kizsákmányolás társadalmából az elidegenedés társadalmába megyünk át. Nem a gazdasági rendszer belső ellentmondásai, hanem a társadalmi rendszerek szükségletei és az egyéni szükségletek közötti általános ellentmondások uralják az olyan típusú társadalmat, mint a mienk."[16]

Harmadszor, az „új osztályok" már nem reálisan létező társadalmi csoportok, amilyenek a „régi osztályok" voltak. Touraine szerint a modern ipari társadalomban az osztályok fogalmának csak mint a szociális konfliktusok magyarázó elvének van létjogosultsága, amely nem reális társadalmi csoportokat, hanem a társadalmi cselekvés különböző irányait írja le. „Társadalmi osztályokról beszélni csak annyi, mint megnevezni az osztályproblémákat, nem pedig leírni a csoportokat. Ez csak végeredménye az iparosodás kezdetével megindult fejlődésnek, amely jóllehet fenntartotta a tőkés felhalmozás mechanizmusát, azt kívánja, hogy az osztályokat inkább a társadalmi cselekvés rendszerének, mint létező szociális csoportoknak tekintsük. A társadalmi osztályok

[15] Ugyanott, 141—147. old.

[16] Ugyanott, 141. old.

analízise nem lehet többé általános kerete az ipari társadalom megismerésének, annak csak egyik eleme."[17] Ilyen értelemben beszél Touraine „új osztályokról", a politikai döntések szintjén a technokratákról és a fogyasztókról, a gazdasági szervezetek szintjén a bürokratákról és az alkalmazottakról, a technikai végrehajtás szintjén az újítókról és a végrehajtókról.

Abból, ahogyan Touraine a XIX. század „régi osztályainak" és a XX. század „új osztályainak" különbségeit vázolja és ebből az osztálytársadalom hagyományos marxi képének teljes szétesésére következtet, kiderül, hogy — a tőkés társadalom osztályszerkezetének marxi elemzését rendkívül leegyszerűsítve mutatja be, az osztálytagozódás gyökereinek és tendenciáinak elméleti megragadását felcseréli a tőkés társadalom osztályainak szociográfiai leírásával a XIX. század első felében:

— az osztályok konkrét helyzetében és az osztálykonfliktusok megjelenési formáiban végbement változásokra hivatkozva valójában az osztályfogalom tartalmát és az osztályelemzés metodológiai elveit veti el anélkül, hogy a marxi osztályelmélet igazi tartalmát mélyebben elemezné;

— a mai tőkés társadalomból — amelyet modern ipari társadalomnak nevez — kiiktatja a burzsoáziát és a proletariátust, s a kettő antagonizmusát.

A kapitalizmus természetesen nem maradt változatlan Marx ideje óta, változások mentek végbe a kapitalizmus gazdasági szerkezetében és a végbement változások hatnak a tőkés társadalom osztálystruktúrájára is. Ezek a változások azonban nem adnak alapot olyan következtetések levonására, amilyeneket Touraine-nél és általában a marxi osztályelmélet elavulását hirdető szociológusoknál találunk. A kapitalizmus osztályszerkezetében

[17] Ugyanott, 154. old.

bekövetkezett változások éppen a marxi elmélettel elemezhetők a legteljesebben és a legmélyebben, természetesen feltéve, hogy ezt az elméletet nem azonosítjuk karikatúrájával, ahogyan a marxizmus sok ellenfele teszi, hogy megkönnyítse a marxizmus kritikai megsemmisítését.

A legújabb marxista elemzések a kommunista mozgalom dokumentumaiban, marxista közgazdászok, szociológusok és filozófusok munkáiban rámutatnak azokra a legfontosabb tényezőkre, amelyek meghatározzák a kapitalizmus osztályszerkezetének a változásait:

1. A kapitalizmus az elmúlt évtizedekben fejlődésének újabb szakaszába lépett: az állammonopolista kapitalizmus szakaszába. Az állammonopolista kapitalizmus átalakítja a tőkés tulajdon formáit, háttérbe szorítja és elhomályosítja a tőkés tulajdon magánjellegét, hatalmas nemzetközi tőkés egyesületeket hoz létre és megnöveli az állammonopolista szektor szerepét a tőkés gazdaságban. Mindez természetesen közvetlenül érinti a tőkés társadalom alapvető osztályait, a burzsoázia összetételét és fejlődését, a munkásosztály és a többi dolgozók kizsákmányolásának formáit, a tőke uralmának mechanizmusát. Az osztálykizsákmányolás és -elnyomás személytelenebbé és nehezebben áttekinthetővé válik. Megmarad azonban a tőkés termelési mód lényege és a tőkés társadalom két alapvető osztályának antagonisztikus ellentéte, amely a termelési eszközök tőkés tulajdonán alapszik.

2. A tudományos-technikai forradalom kibontakozásával rohamosan fejlődnek a legfejlettebb tőkésországok termelőerői. A tudományos-technikai forradalom — amely a kapitalista világban rendkívül egyenetlenül és különböző fokon bontakozik ki — megváltoztatja a termelés belső struktúráját, a termelési ágak, a termelés és a fogyasztás arányait, átalakítja a technológiai folyama-

tot, a munkás szerepét a technológiai folyamatban, a munka műszaki és egyéb feltételeit stb. Ezek a változások több tekintetben érintik az osztályok közvetlen anyagi-technikai bázisát, munkájuk, életkörülményeik, életmódjuk stb. anyagi feltételeit; a szociális struktúrában bekövetkezett változások azonban megmaradnak a tőkés társadalom keretein belül. A tőkés termelési viszonyok forradalmi átalakítása nélkül semmiféle tudományos-technikai forradalom nem változtathatja meg az alapvető osztályviszonyokat.

3. Jelentősen megváltozott a kapitalizmus helyzete nemzetközileg is. A szocialista világrendszer megjelenése, a hagyományos gyarmati rendszer összeomlása egyfelől leszűkítette a kapitalizmus bázisát, másfelől eltolódásokat idézett elő a kapitalista világrendszeren belül is. A nemzetközi kapitalizmus gazdasági ereje a legfejlettebb tőkésországokban összpontosul, amelyek minden eszközzel megpróbálják fenntartani, illetve fokozni kiváltságaikat a többi kapitalista ország rovására is. A gyarmati elnyomás alól felszabadult országokban ellentmondásos fejlődési folyamat indult meg: a politikai függetlenség kivívása megnyitotta ugyan az utat az önálló gazdasági fejlődés előtt, de a nagy nemzetközi monopóliumok nem mondanak le pozícióikról és a maguk érdekeinek megfelelően igyekeznek befolyásolni ezt a gazdasági fejlődést is. A kapitalizmus nemzetközi bázisának leszűkülése és a kapitalista világrendszer belső ellentmondásainak kiéleződése következtében a tőkés társadalom alapvető osztályellentétei mind élesebben jelentkeznek nemzetközi méretekben, a kapitalista világrendszer szintjén is.

4. A mai kapitalizmus osztályszerkezetére visszahat a tőkés világ ellentmondásos politikai fejlődése is. Egyfelől megfigyelhető a reakció erősödése, a fasiszta tendenciák, a gazdasági és politikai élet militarizálása stb.

Másfelől a munkásosztály vezetésével szélesedik a dolgozó tömegek összefogása és harca a nagy monopóliumok uralma ellen, s az aktív antikapitalista erők harca a szocialista világrendszer eredményeire, tekintélyére támaszkodva egy sor engedményre kényszeríti a hatalmon levő monopóliumokat. Ez az ellentmondásos politikai fejlődés közvetlenül is tükröződik a dolgozó osztályok és rétegek helyzetében és erőviszonyaiban.

A felsorolt tényezők — különböző mértékben — a tőkés társadalom valamennyi osztályát és rétegét érintik. Számunkra természetesen a munkásosztály helyzetében végbement változások a legfontosabbak. A munkásosztály fejlődésének és helyzetének megítélése áll a kapitalizmus osztályszerkezetéből folyó viták középpontjában is. Milyen fontosabb tendenciák határozzák meg korunkban a munkásosztály helyzetét és fejlődését?

Az egyik alapvető tendencia a bérmunka jelentőségének és a bérmunkások arányának növekedése a tőkésországokban. Ez a tendencia minden tőkésországot és a gazdasági élet minden területét átfogja. A bérből élők aránya az aktív kereső népességen belül minden tőkésországban növekedett: Angliában 1948-tól 1968-ig 90,8 százalékról 93,0 százalékra, az Egyesült Államokban 1947-től 1968-ig 77,5 százalékról 85,0 százalékra, a Német Szövetségi Köztársaságban 1950-től 1967-ig 70,8 százalékról 81,6 százalékra, Franciaországban 1954-től 1968-ig 64,9 százalékról 76,0 százalékra, Olaszországban 1951-től 1967-ig 61.0 százalékról 64,6 százalékra, Japánban 1955-től 1967-ig 38,6 százalékról 62,0 százalékra.[18] Figyelemre méltó, hogy a bérből élők száma és aránya gyorsan nő az úgynevezett fejlődő országokban is, arán-

[18] Borba klasszov i szovremennij mir. Moszkva 1970. 19—20. old.

nyuk ezekben az országokban eléri az aktív kereső népesség egyharmadát. A bérből élők száma az iparilag fejlett tőkésországokban 1950-ben 160 millió, 1960-ban 180 millió, 1968-ban több mint 210 millió volt. A fejlődő országokban 1950-ben 130 millió, 1960-ban 155 millió, 1968-ban 170 millió volt.

A bérből élők száma természetesen nem azonos a munkásosztály létszámával. A statisztika a bérből élők közé sorolja a hivatalnokokat, a tőkés vállalatok igazgatóit, az állami tisztviselőket stb. is. A bérből élők számának és arányának növekedése azonban mégis kétségtelenül a lakosság nagy tömegeinek a proletarizálódását, a bérmunka további kiterjedését jelzi. „... A tőkés termelési mód állandó tendenciája és fejlődéstörvénye az, hogy a termelési eszközöket egyre inkább elválasztja a munkától, s a szétaprózott termelési eszközöket egyre inkább nagy csoportokba koncentrálja, tehát a munkát bérmunkává, a termelési eszközöket pedig tőkévé változtatja."[19] A bérből élők számának növekedése az alapja a munkásosztály növekedésének, de a bérből élők csak egyéb meghatározott feltételek megléte esetén alkotják közvetlenül is a munkásosztály részét.

A bérmunka mellett másik kritérium, amely a munkabérből élők szélesebb kategóriáján belül a munkásosztályt megkülönbözteti: a társadalmi termelési eszközökkel végzett kombinált termelő munka. Ennek előfeltételei először és a legteljesebben az iparban jöttek létre. A munkásosztály legnagyobb és legjellegzetesebb részét éppen ezért az ipari bérmunkások alkotják. Az ipar növekvő jelentősége korunkban vitán felül áll. Az ipar a nemzeti jövedelem mind nagyobb részét állítja elő, az ipari termelés kiszélesedik és termelékenyebbé válik, az

[19] *Marx:* A tőke. III. köt. 845. old.

ipar fejlődéséből és növekvő jelentőségéből azonban még nem következik automatikusan az ipari munkások számának a növekedése is. Az ipari munkások számának és arányának az alakulására ugyanis az ipar általános fejlődése által megszabott kereteken belül különféle, gyakran ellentétes tendenciájú tényezők hatnak. Az egyik tényező az ipari munka termelékenységének a növekedése, amely lehetővé teszi, hogy az ipari termékek nagyobb tömegét kevesebb ipari munkás állítsa elő. Ezt a tendenciát erősíti korunkban a tudományos-technikai forradalom kibontakozása, amely az ipari munka termelékenységének ugrásszerű növekedését eredményezi. Az ipar fejlődésének erre a tendenciájára Marx is rámutatott: „... az ipar termelékenyebbé válik, csökkennek a munkabér termelési költségei. A termékekhez viszonyítva kevesebb munkást alkalmaznak ...”[20] Marx azonban felismerte azt az ellentétes tendenciát is, amely az ipari munkások számának növekedése irányába hat. „A tőkének egyrészt az a tendenciája, hogy az áru termeléséhez szükséges munkaidőt, tehát a termelő népességnek a terméktömeghez *viszonyított* számát is egy csökkenő minimumra redukálja. Másrészt azonban megfordítva, az a tendenciája, hogy felhalmozott profitot tőkévé változtasson, a lehető legnagyobb mennyiségű idegen munkát sajátítson el.”[21] A két tendencia együttesen határozza meg az ipari munkások számának és arányának alakulását. „... ily módon lehet, hogy a munka növekvő termelékenysége ellenére a munkásnépesség állandóan nő, nem a termékhez viszonyítva, amely vele együtt és nála gyorsabban nő, de viszonylagosan (a népességhez képest)”.[22]

[20] *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. Első rész. Budapest 1958. 180. old.

[21] Ugyanott, 192. old.

[22] Ugyanott, 193. old.

Az ipari munkások száma és aránya tekintetében a fő tendencia a mai kapitalizmusban is a növekedés, amelynek mértéke azonban országonként és iparáganként is eltérő. Azokban az iparilag fejlett tőkésországokban, ahol az ipari munkások száma és aránya már korábban is igen magas volt, és ahol a tudományos-technikai forradalom következtében a leggyorsabban nő az ipari munka termelékenysége, viszonylag lassú a számszerű növekedés üteme, esetleg stagnál vagy visszaesik az ipari munkások aránya az aktív kereső népességen belül. Más országokban, ahol az ipar extenzív fejlődése érvényesül, jóval gyorsabb az ipari munkások számának növekedése.

Következzék néhány adat a munkásosztály arányának alakulásáról: az Egyesült Államokban az ipari proletariátus 1870-ben az aktív kereső népesség 26,6 százaléka, 1910-ben 38,2 százaléka, 1950-ben 42,9 százaléka volt. Angliában 1951-ben 51,3 százalék volt ez az arány s ez némi visszaesést jelent a XIX. század közepéhez képest. Franciaországban 1954-ben a kereső népesség 33,8 százaléka, 1962-ben 36,7 százaléka volt ipari munkás. A Német Szövetségi Köztársaságban az ipari munkások aránya az elmúlt félévszázadban lényegében nem változott. A négy nagy nyugati tőkésországban a XIX. század derekán 8 millió, a századfordulón 29,9 millió, a XX. század közepén 58.1 millió volt az ipari proletariátus létszáma. Ennél is gyorsabban növekszik az ipari proletariátus az ipari fejlődés alacsonyabb fokán álló tőkésországokban. A nemrég függetlenné vált gyarmati országok többsége most hozza létre önálló iparát, és most van kialakulóban az ipari proletariátus is. Az iparilag gyengén és közepesen fejlett tőkésországokban az ipari termelés növelésének egyik fő forrása még mindig az új munkaerő bevonása az iparba.

A mai kapitalista világrendszerben fokozatosan átala-

kul az ipari proletariátus nemzetközi megoszlása is. Korábban az ipari proletariátus néhány fejlett nyugat-európai és észak-amerikai országban koncentrálódott, a világ többi részén elenyésző volt a száma. Ma Nyugat-Európa és Észak-Amerika mellett az ipari proletariátusnak jelentős és dinamikusan fejlődő osztagai jelentek meg a tőkés világ más térségein, Latin-Amerikában, Ázsiában és Afrikában is.

Az ipari proletariátus számának és jelentőségének a növekedését a polgári szociológusok két érv segítségével próbálják kétségbe vonni, illetve csökkenteni. Az úgynevezett „tercier" szektor és a szellemi dolgozók növekvő számával és arányával. Ezt állítja előtérbe és ezzel jellemzi a szociális struktúra átalakulását az egységes ipari társadalom egyik vezető teoretikusa, Raymond Aron is. „A *bér*ből élők százaléka a nyugati országok munkaerejében emelkedik, de a bérből élők tömegének ez a növekedése egyáltalán nem hasonlít a *proletarizálódásra,* ahogyan azt Marx előre elképzelte. Az ipari munkások vagy a fizikai munkások aránya nem emelkedik. Ez az arány változatlan vagy csökken abban a mértékben, ahogy szélesedik az úgynevezett tercier szektor, amely a szolgáltatásokat foglalja magában (vagy ha jobban tetszik, minden tevékenységet a földművelésen és az ipari termékek gyártásán kívül). A rendszerektől és a földrajzi körülményektől függően a munkaerő elosztása a három szektor között (az egy főre jutó termeléssel mért) a fejlődés azonos fokán is eltérő lehet, s ezek a másodlagos eltérések nem fedik el azt, amit Marx a társadalmi fejlődés tendenciatörvényeinek nevezne: a fizikai munkások százalékának csökkenését, az első szektor (különösen a mezőgazdasági munkaerő) gyors visszaesését, a nem fizikai dolgozók számának növekedését."[23] Az úgy-

[2] *Raymond Aron:* Les désillusions du progrès, Calmann-Lévy, 1969 29. old.

nevezett „tercier" szektor és a szellemi dolgozók számának növekedése sok polgári szociológus szerint nemcsak a proletariátus visszaszorulását mutatja, hanem egyenesen kétségessé teszi a proletariátus fogalmának létjogosultságát is.

Vizsgáljuk meg közelebbről a polgári szociológiának ezeket az érveit. Mi az-a „tercier szektor", és mi a szerepe a társadalom szociális struktúrájában?

A polgári gazdasági és szociológiai elméletekben széleskörűen elterjedt a népességnek három szektor szerinti felosztása. Az első szektorba azt a népességet sorolják, amely a mezőgazdasággal és általában az elsődleges nyersanyagok előállításával foglalkozik, a második szektorba azokat, akik az első szektorban kitermelt nyersanyagokat megmunkálják és új termékeket állítanak elő, a harmadikba pedig az összes többit, vagyis azokat, akik tehát sem nyersanyagot nem termelnek ki, sem új terméket nem állítanak elő, hanem valami új termékben közvetlenül nem realizálódó szolgáltatást nyújtanak a társadalomnak. Ez az úgynevezett „tercier szektor", ahová többek között a közigazgatás, az oktatás, a tudomány, a művészet, a kereskedelem stb. tartozik.

A három szektor viszonyáról és fejlődésük statisztikai törvényszerűségeiről az angol G. B. Fischer, az ausztriai Colin Clark és a francia Jean Fourastié dolgoztak ki különböző elméleteket. Ennek alapján sok polgári szociológus ma a társadalom osztálytagozódásának vizsgálatát a népesség szektorok szerinti felosztásával helyettesíti. A három szektor határainak meghúzásában maguk a polgári közgazdászok és szociológusok sem egységesek. Colin Clark az első szektort a mezőgazdasággal, a másodikat a bányászattal és feldolgozó iparral azonosítja, s minden egyebet a harmadikba sorol. Fourastié a műszaki haladás ütemét veszi a szektorok megkülönböztetése alapjául. A leggyorsabb a műszaki haladás a második

szektorban, kevésbé gyors az elsőben és a leglassúbb, vagy egyáltalán nincs műszaki fejlődés a harmadik szektorban. Gyakran a szükségletek jellege szerint különböztetik meg a három szektort. Az elsődleges szükségleteket (pl. élelem) az első szektor, a másodlagos szükségleteket a második szektor elégíti ki. Az elsőrendű szükségletek kielégítése viszonylag gyorsan, a másodlagosoké viszonylag lassan telítődik. A harmadik szektor azokat a szükségleteket elégíti ki, amelyek nem életszükségletek ugyan, de kielégítésük csak nagyon lassan vezet telítődéshez. A kritériumok eltérő megvalósításából természetesen eltérések következnek egyes gazdasági ágazatok besorolásában is. A bányászatot némelyek az első, mások a második szektorhoz sorolják. A közlekedés hol a második, hol a harmadik szektorban szerepel. Bizonytalanság és többértelműség tapasztalható abban is, hogy a népességet az egyéni aktivitás és a foglalkozás alapján vagy gazdasági ágazatok szerint sorolják a különböző szektorokba. Az utóbbi esetben a mezőgazdasági foglalkoztatottak képezik az első, az ipari foglalkoztatottak a második, a népesség többi része pedig a harmadik szektort. Az első esetben viszont a gazdasági ágazattól függetlenül az első szektorhoz a parasztok, a másodikhoz a munkások és kézművesek, a harmadikhoz pedig az egyéb foglalkozásúak, kereskedők, technikusok, tisztviselők, szabadfoglalkozásúak stb. tartoznak. A szektorok megkülönböztetésének ez a többértelműsége tág lehetőséget ad a polgári szociológusoknak a különféle önkényes kombinációkra, amelyek segítségével a munkásosztály jelentőségét próbálják csökkenteni. Különösen szembetűnő ebből a szempontból a harmadik — „tercier" — szektor heterogén tartalma.

A harmadik szektor növekedését sok polgári szociológus valamiféle új középosztály kialakulásával azonosítja, amely fokozatosan megszünteti a korábbi éles osz-

tályellentéteket és elvezet az osztály nélküli társadalomhoz. Jessie Bernard amerikai szociológus szerint Marx tévedett, amikor a proletariátus diktatúrájától várta az osztály nélküli társadalom megvalósulását. Az osztály nélküli társadalom megvalósul ugyan, de „nem a proletariátus közbeeső diktatúráján keresztül, hanem a középosztály hatalmas méretű kiszélesedésén keresztül, amelynek az a tendenciája, hogy elnyeli az alacsonyabb osztályokat".[24] A középosztály-elméletek igazi osztálytartalmát is elárulja P. Bleton francia szociológus: „a középosztály formulája zászló, amely körül azok gyülekeznek, akik félnek a munkásmozgalomtól".[25]

A polgári közgazdászok és szociológusok statisztikai kimutatása szerint különösen a legfejlettebb tőkésországokban nőtt a harmadik szektor aránya az aktív népességen belül. Az Egyesült Államokban 1870-től 1950-ig 19 százalékról 44 százalékra, Angliában 1871-től 1957-ig 37 százalékról 46 százalékra, Franciaországban 1851-től 1954-ig 22 százalékról 35 százalékra.[26]

A harmadik szektor növekedésének okai a fejlett tőkésországokban különbözőek. Az egyik ok kétségtelenül a termelés és a fogyasztás növekedésével összefüggő új szükségletek jelentkezése, illetve bővülése. Ilyen például a közlekedés, a kereskedelem, a kommunális szolgálatok, az egészségügyi ellátás, a közoktatás stb. fejlődése. Ide sorolhatjuk a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának hatását is. Ettől eltérő természetű ok az állami monopolkapitalizmus hatalmi gépe-

[24] *Jessie Bernard:* Class Organisation in an Era of Abundance: A New Principle of Class Organisation. — Transactions of the Third World Congress of Sociology, V. III. London, 1956. 27. old.

[25] *P. Bleton:* Les hommes des Temps qui viennent. Paris 1956. 134. old.

[26] Lásd *Michel Praderie:* Ni ouvriers, ni paysans: les tertiaires. Paris 1968. 17., 26., 30—31. old.

zetének mesterséges felduzzasztása. A harmadik szektort növeli a nagy létszámú katonai, politikai és igazgatási bürokrácia. Hozzájárul a harmadik szektorban nyilvántartott népesség növekedéséhez az uralkodó osztályok parazita jellege, a lakosság fogyasztásának manipulálása, a luxus és a pazarló életmód is.

Valójában a „tercier" szektorhoz sorolt népesség osztályösszetétele igen heterogén. A polgári szociológiák, statisztikák ide sorolják az uralkodó osztályokat és a velük közvetlen kapcsolatban álló rétegeket és kiszolgálóikat. Ide tartozik szerintük a hagyományos városi kispolgárság: kistőkések, kisvállalkozók, kiskereskedők, szabadfoglalkozásúak stb. Ezt a szektort növeli a hivatalnokok népes és szociális szempontból rendkívül differenciált tömege. Ide sorolják az értelmiség túlnyomó többségét, amelyek osztály- és szociális helyzete heterogén és differenciált. A polgári statisztika gyakran a tercier szektorhoz sorol olyan dolgozó rétegeket is, amelyek közelállnak a munkásosztályhoz, szoros kapcsolatban vannak vele, illetve részben hozzá is tartoznak. Egyes nyugati statisztikusok a „tercier" szektorhoz sorolnak olyan egész termelési ágakat is, amelyek az ipari proletariátus hagyományos bázisai. Például a közlekedést, s ezzel együtt annak összes dolgozóit, a vasúti munkásokat, a dokkmunkásokat, a szállítómunkásokat vagy az építőipar dolgozóit.

A „tercier" szektorhoz sorolt szolgáltatások (gáz, víz, elektromosság, javító munka stb.) jelentős része ipari jellegű tevékenység, s ipari munkásokat foglalkoztat. Franciaországban például az ipari munkások és kézművesek mintegy 15 százaléka a „tercier" szektorban dolgozik. Foglalkozásuk szerint a „tercier" szektorhoz sorolják egészében a technikusokat, akik valójában az ipari munkásság legmagasabban kvalifikált részét alkotják.

Mint látható, a „tercier szektor" és a proletariátus kö-

zé nem lehet határvonalat húzni, a kettő nem egynemű, összevethető fogalom és ezért a „tercier" szektor növekedéséből helytelen a munkásosztály jelentőségének csökkenésére következtetni.

A munkásosztály arányának és szerepének csökkenését bizonyítandó másik érv a szellemi dolgozók számának és arányának gyors növekedése. Egyfelől bővül az ún. szellemi termelés szférája, vagyis az a szféra, amely szellemi termékeket — pl. ismereteket, információkat, művészi értékeket — állít elő és terjeszt. Másfelől az anyagi termelés szférájában is növekedett a szellemi dolgozók, a mérnökök és technikusok aránya. Hogyan viszonyul ez a folyamat a munkásosztály fejlődéséhez? Marx a munkásosztályt sohasem korlátozta a fizikai munkásokra és elvileg nem zárta ki a munkásosztály fogalmából a szellemi dolgozókat. „A sajátosan tőkés termelési mód kifejlődésével, amelyben sok munkás dolgozik együtt ugyanazon áru termelésén, a viszonynak, amelyben munkájuk közvetlenül a termelés tárgyával van, természetesen igen különbözőnek kell lennie. Például a korábban említett gyári segédmunkásoknak nincs közvetlenül dolguk a nyersanyag feldolgozásával. Azok a munkások, akik felügyelnek az e feldolgozással közvetlenül foglalkozókra, még egy lépéssel távolabb állnak; a mérnöknek megint más a viszonya és főleg csak a fejével dolgozik stb. De e *munkások egésze*, akiknek különböző értékű a munkaképességük (bár az alkalmazott tömeg körülbelül egyazon színvonalon áll), termeli azt az eredményt, amely — a puszta munkafolyamat *eredményét* tekintve — *áruban*, vagyis egy *anyagi termékben* fejeződik ki; és valamennyi munkás együttesen, mint műhely, e *termékek* eleven termelő gépezete, ahogyan — a teljes termelési folyamatot tekintve — munkájukat tőkére cserélik és a tőkés pénzét

mint tőkét, azaz mint magát értékesítő értéket, magát megnövelő értéket termelik újra.

Hiszen éppen az a sajátságos a tőkés termelési módban, hogy a különböző munkákat, tehát a fej és a kéz munkáit is — illetve azokat a munkákat, amelyekben az egyik vagy a másik oldal túlsúlyban van — szétválasztja és különböző személyekre osztja el, ami azonban nem akadályozza azt, hogy az anyagi termék e személyek *közös terméke*, illetve, hogy közös termékük anyagi gazdagságban tárgyiasul; ami viszont éppúgy nem akadályozza azt, vagy mit sem változtat azon, hogy e személyek mindegyikének viszonya a bérmunkásnak a tőkéhez való viszonya, és ebben a kiváló értelemben a *termelő munkás* viszonya. Mindezek a személyek nemcsak hogy *közvetlenül* anyagi gazdagság termelésében vannak foglalkoztatva, hanem a munkát *közvetlenül* pénzre mint tőkére cserélik és ezért munkabérük újratermelésén kívül közvetlenül értéktöbbletet is termelnek a tőkésnek. Munkájuk megfizetett munkából, plusz meg nem fizetett többletmunkából áll."[27]

Marx feltárta a szellemi és a fizikai munka szétválasztásának sajátos szerepét a tőkés kizsákmányolásban és rámutatott a szellemi dolgozók ellentmondásos helyzetére a kapitalizmusban. „Az ismeretek, az értelem és az akarat, amelyeket az önálló paraszt vagy kézműves, hacsak kis méretben is, de kifejleszt — miként a vadember a háború egész művészetét személyi fortélyként gyakorolja —, most már csak a műhely egésze számára szükségesek. A termelés szellemi potenciái az egyik oldalon kibővítik mértékűket, a másik oldalon eltűnnek. Amit a részmunkások elveszítenek, az *koncentrálódik* velük szemben a tőkében. A munka manufaktúraszerű megosztásának egyik eredménye az, hogy az anyagi ter-

[27] *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. Első rész. 374. old.

melési folyamat *szellemi potenciáit* mint *idegen tulajdont* és mint rajtuk *uralkodó hatalmat* szembeállítja a részmunkásokkal. Ez az *elválási folyamat* elkezdődik az egyszerű kooperációban, ahol a tőkés az egyes munkásokkal szemben a társadalmi munkaszervezet egységét és akaratát képviseli. Kifejlődik a manufaktúrában, amely a munkást részmunkássá csonkítja. Kiteljesedik a nagyiparban, amely a *tudományt* mint önálló termelési potenciát a munkától elválasztja és a tőke szolgálatába hajtja."[28]

„A termelési folyamat *szellemi potenciáinak* elválása a kétkezi munkától és átváltozása a *tőkének a munka feletti hatalmává,* mint már korábban jeleztük, kiteljesedik a gépi berendezés alapján felépült nagyiparban... Kifejleszti a már korábban említett, *felügyeletből álló munkát,* tehát egyszersmind a *munkások megosztását* is kétkezi munkásokra és munkafelügyelőkre, ipari közkatonákra és ipari altisztekre."[29]

A szellemi dolgozók tehát egyfelől részt vesznek az anyagi termelés folyamatában és értéktöbbletet termelnek a tőkés számára, munkájukat a tőkés kizsákmányolja, másfelől azonban a szellemi munka elválik a fizikai munkától. a szellemi képesség a tőke hatalmának forrásává válik, a szellemi dolgozók betöltik az ipari parancsnokok és altisztek szerepét, az egyszerű munkások felett állnak, a tőkés akaratának képviselői és végrehajtói.

A szellemi munka és a szellemi dolgozók helyzete a kapitalizmusban tehát ellentmondásos. Az értelmiség osztályhelyzetét — ezen belül a munkásosztályhoz való objektív viszonyát — nem lehet az egész értelmiségre vonatkozóan egyértelműen és kategorikusan jellemezni. Az értelmiség a kapitalizmusban osztály- és szociális

[28] *Marx:* A tőke. I. köt. 338—339. old.
[29] Ugyanott, 355. old.

szempontból differenciálódik. A különböző értelmiségi rétegek konkrét helyzetének és a munkásosztályhoz való viszonyának differenciált elemzése legalább három tényezőre kell hogy kitérjen: az adott értelmiségi réteg tulajdonviszonyára, tagjainak szociális származására és a társadalmi termelésben játszott szerepére.

Az uralkodó osztály tagjainak egy része magas szellemi kvalifikációval rendelkezik, s mint ilyen az értelmiséghez tartozik. Az értelmiség egy népesebb rétege tulajdonhelyzetét tekintve a kistulajdonos középrétegekhez áll közel. Korábban az úgynevezett szabadfoglalkozású értelmiségiek viszonylag nagyobb fokú gazdasági függetlenségükkel és kedvezőbb anyagi helyzetükkel biztosították maguknak a középrétegek társadalmi státusát. Az elmúlt évtizedekben azonban ezen az értelmiségi csoporton belül is megváltozott az alkalmazottak és az önállóak aránya. Az Egyesült Államokban 1870-ben ennek az értelmiségi csoportnak 62,1 százaléka állt alkalmazásban és 37,8 százaléka volt önálló, 1910-ben az arány 75,6 és 24,4 százalék, 1954-ben pedig 85,4 és 15,6 százalék.[30] Vagyis a hagyományos szabadfoglalkozásúak egyre nagyobb része alkalmazott. Ugyanez a folyamat megy végbe más tőkésországokban is. Az értelmiségen belül csökken a gazdaságilag független, közvetlenül a kistulajdonos középrétegekhez tartozó vagy ahhoz közelálló értelmiségi réteg aránya és gyorsan halad előre a szellemi dolgozók „proletarizálódása", abban az értelemben, ahogyan ezt a Kommunista Kiáltvány is megállapította: „A burzsoázia megfosztotta dicsfényüktől az összes eleddig tisztelt és jámbor borzadállyal szemlélt tevékenységeket. Fizetett bérmunkásává változtatta

[30] *V. Sz. Szemjonov:* Kapitalizm i klasszi. Moszkva 1969. 221. old.

az orvost, a jogászt, a papot, a költőt, a tudomány emberét."[31]

A bérmunkás szellemi dolgozóknak ez a növekvő rétege gazdasági és szociális helyzete szempontjából természetesen rendkívül differenciált. Egy részének helyzete sok mindenben közelít a munkásosztály helyzetéhez. Érdekeik a kizsákmányoló monopóliumokkal szemben sok kérdésben találkoznak. A „bérmunkás állapot" azonban — mint arról már volt szó — önmagában nem teszi a munkásosztály tagjaivá ezeket a „proletarizálódó" szellemi dolgozókat. Többségük a szellemi munka „proletarizálódása" ellenére kedvezőbb szociális helyzetben van, mint a munkásosztály. A tulajdonhelyzetükben bekövetkezett változások iránya azonban reális társadalmi bázist jelent ahhoz, hogy csatlakozzanak ahhoz a szélesedő antimonopolista osztályszövetséghez, amely a munkásosztály vezetésével van kialakulóban.

Az értelmiség társadalmi helyzetét és szerepét nagymértékben befolyásolja a szellemi dolgozók szociális származása, az, hogy létszámuk növekedése milyen szociális forrásokból táplálkozik. Ismeretes, hogy a kapitalizmusban a munkások anyagi-kulturális helyzete és a tőkés iskolarendszer korlátai — a formális egyenlő jogok, sőt a néhány országban megvalósult állami támogatás ellenére is — korlátozzák a munkásfiatalok továbbtanulásának lehetőségét. Az értelmiség azért főleg más szociális forrásokból nyeri a maga utánpótlását. Az uralkodó osztályok mellett elsősorban a városi és falusi középrétegek soraiból. Hozott-e változást e téren az elmúlt évtizedekben a szellemi dolgozók számának viszonylag gyors növekedése? Erre a kérdésre leginkább az egyetemi hallgatók szociális összetételének az alakulása adhat választ. Franciaországban például az elmúlt tizenöt

[31] *Marx—Engels* Művei. 4. köt. 444. old.

év alatt az egyetemi hallgatók száma megháromszorozódott. Ez bizonyos fokig az egyetemi hallgatók és rajtuk keresztül az értelmiség szociális bázisának a kiszélesedését is feltételezi. Az uralkodó osztályból kikerülő egyetemi hallgatók aránya csökkent és nőtt a középrétegekből származó egyetemisták aránya, s ez tükröződött a 60-as évek diákmozgalmaiban is. A munkások gyermekei előtt azonban nem nyíltak szélesebbre az egyetem kapui. 1965—1966-ban 1000 francia egyetemi hallgató közül 93 volt munkásszármazású, 289 szabadfoglalkozású és magas rangú vezető gyermeke, 148 ipari tőkés és kereskedő szülő leszármazottja, 167 középszintű vezető gyermeke stb. A különböző szociális származású gyermekek eltérő esélyeit a továbbtanulásra jól érzékelteti, hogy egy-egy szociális réteg azonos korú gyermekei közül milyen arányban tanulnak egyetemen. A munkásszármazású fiataloknál ez az arány 3,4. Az ipari tőkések gyermekeinél ez az arány 71,5. Szabadfoglalkozásúak és magas rangú vezetők gyermekei esetében 58,7.[32] Ezek a tények azt bizonyítják, hogy a kapitalizmusban a munkásokat továbbra is jelentős szociális, kulturális és egyéb különbségek választják el a magasabb iskolai végzettségű szellemi dolgozóktól.

Az értelmiségnek a társadalmi termelésben betöltött szerepe is differenciált. A szellemi dolgozóknak csak egy része dolgozik az anyagi termelés szférájában, többségük az oktatás, az egészségügy, a tudományos kutatások, a kultúra stb. területén. Munkájuk és a társadalmi termelésben betöltött szerepük tehát elvileg különbözik a munkásosztály munkájától és szerepétől. Más kérdés, hogy a nem anyagi termelésben foglalkoztatott szellemi dolgozók munkája milyen társadalmi jelentőséggel

[32] *A. Casanova—Cl. Prévost—J. Metzger:* Les Intellectuels et les luttes de classes. Paris 1970. 145., 150. old.

és milyen társadalmi haszonnal jár, s hogy érdekeik számos ponton találkoznak a munkásosztály érdekeivel. Ezen az alapon azonban nem olvaszthatók be a munkásosztályba; ez mind a munkásosztály lényegének és alapvető kritériumainak, mind pedig ezen értelmiségi réteg sajátosságainak a figyelmen kívül hagyását jelentené.

A munkásosztályhoz legközelebb az az értelmiségi réteg áll, amely közvetlenül is részt vesz az anyagi javak termelésében. Elhamarkodott dolog lenne azonban ennek alapján például az egész műszaki értelmiséget a munkásosztályhoz sorolni. A műszaki értelmiségen belül is különbség van azok között, akik a tőkés vállalatoknál parancsnoki posztokat foglalnak el, irányító-szervező tevékenységet folytatnak, és ebben a funkcióban a tőkéseket képviselik, valamint azok között, akik technikai végrehajtó feladatokat látnak el, a fizikai munkásokkal együtt vesznek részt a termelés folyamatában. A műszaki értelmiségnek ez az utóbbi része — ahová például a technikusok is tartoznak — közvetlenül összeolvad a munkásosztállyal, annak szerves — bár sok tekintetben sajátos — elemét képviseli. A tudományos-technikai forradalom kibontakozása magasabb igényeket támaszt a munkások szakképzettségével szemben, és megköveteli a technikusok, mérnökök bevonását is a technológiai folyamatok közvetlen szabályozásába és ellenőrzésébe. Különösen a műszakilag legfejlettebb ágazatokban — ahol az automatizálás leginkább előrehaladt és az egyszerubb munkagépeket, szerszámokat egyre bonyolultabb, nagy szakértelmet és műszaki képzettséget követelő berendezések váltották fel, növekedett meg a magasabban kvalifikált szakmunkások, illetve a technikusok és mérnökök aránya.

A magasan képzett szakmunkások és a termelésben közvetlenül részt vevő műszaki értelmiségiek felkészültségének közeledéséből és jelentőségük növekedésé-

ből a hatvanas évek elején Serge Mallet francia szociológus azt a következtetést vonta le, hogy „új munkásosztály" született, amely minden tekintetben különbözik a hagyományos munkásosztálytól. Serge Mallet néhány automatizált, illetve korszerű technikával felszerelt és korszerű technikát gyártó üzemben végzett szociológiai felmérésre alapozta elméletét, és általánosította azt a munkásosztály egészére.[33] Mallet az automatizált üzemek magasan kvalifikált szakmunkásain, a technikusokon és a mérnökökön kívül az „új munkásosztályhoz" soroljá az irodai alkalmazottakat is. Az „új munkásosztályt" szembeállítja a hagyományos munkásosztállyal, amely szerinte elvesztette korábbi szerepét az osztályharcban. Az „új munkásosztály" megjelenésével — állítja — az osztályharc céljai és módszerei is megváltoztak: a munkások politikai harca és szakszervezeti gazdasági harca elvesztette létjogosultságát. A harc ezentúl a termelés irányításában való részvétel kiszélesítéséért folyik. A munkásosztály forradalmi céljait: a politikai hatalom kivívását és a tőkés termelési viszonyok forradalmi felszámolását az irányításban való „részvétel" reformista programjával cseréli fel, s erről az alapról támadja a munkásosztály valóságos forradalmi szervezeteit: a pártot és a szakszervezeteket.

Az „új munkásosztály" elméletéhez közel áll Roger Garaudy elmélete az „új történelmi tömbről". Garaudy szerint korunkban a tudományos-technikai forradalom eredményeként „új történelmi tömb" alakult ki. Ez az „új történelmi tömb" a munkásosztályt és az értelmiséget foglalja magában, s magja és egyben legperspektivikusabb része a műszaki értelmiség és a magas képzettségű szakmunkásság. „A fő probléma — írja Garaudy a „Szocializmus nagy fordulópontja" c. könyvé-

[33] Lásd *Serge Mallet:* La nouvelle classe ouvrière. Paris 1963.

ben — a tradicionális munkásmozgalomba beilleszteni a szakembereket, a vezetőket, az értelmiségi dolgozókat, minden fehérgallérost."[34] Az „új történelmi tömb" fogalmával Garaudy végképp elmossa a különbséget a munkásosztály és az értelmiség között. A munkásosztály és az értelmiség közötti szövetség formulája azért nem elégíti ki Garaudyt, mert a szövetség feltételezi és megengedi a szövetségben részt vevő rétegek — jelen esetben a munkásosztály és az értelmiség — érdekeinek részleges eltérését is. A munkásosztály például szövetséget köthet a klasszikus középosztályokkal (kisbirtokos parasztok, kisiparosok, kiskereskedők), noha az utóbbiak osztályérdekei véleménye szerint elvileg eltérnek a munkásosztály osztályérdekeitől. Az értelmiségnek azonban, mondja Garaudy, „bármilyen legyen is az életszínvonala és gondolkodásmódja, társadalmi helyzeténél fogva nincsenek a munkásosztályétól eltérő objektív érdekei".[35] Garaudy itt figyelmen kívül hagyja az értelmiségnek mint szociális rétegnek a viszonylagos önállóságát, valamint az értelmiség érdekeinek differenciáltságát, a sajátos rétegérdekeket, amelyek az értelmiség objektív helyzetéből következnek. Másfelől Garaudy eltúlozza és abszolutizálja azt a valóságos tendenciát, hogy a szellemi dolgozók egy része egyre inkább beolvad a munkásosztályba mint annak egyik sajátos eleme. Garaudy nemcsak a mérnököket és technikusokat sorolja ide, hanem az irodai dolgozókat, az összes „fehérgallérost", sőt a kutatókat és a vezetőket is.

A valóságban a műszaki értelmiségnek is csak egy része vesz részt közvetlenül az anyagi termelésben és játszik a társadalmi termelésben a munkásosztállyal azonos szerepet. A francia statisztikai adatok szerint

[34] *Roger Garaudy:* Le grand tournant du socialisme. Paris, 1969. 77. old.

[35] Ugyanott, 243. old.

1962-ben az iparban és a közlekedésben 65 992 üzemmérnök és magasabb képzettségű műszaki szakember dolgozott a termelés szférájában, ugyanakkor 433 357 ezer vezető és magasabb képzettségű műszaki szakember az eladás, az irányítás stb. szférájában.[36] Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a szellemi dolgozóknak az a része is, amelyik közvetlenül részt vesz a termelésben, életszínvonalát, szociális körülményeit, képzettségét és gondolkodásmódját tekintve különbözik a munkásosztály többségét alkotó fizikai munkásoktól. Ma is elsősorban az ipari fizikai munkások alkotják a munkásosztály gerincét és képezik a forradalmi munkásmozgalom legfőbb bázisát. Az „új munkásosztály", az „új történelmi tömb" elméletei ezt a társadalmi realitást hagyják figyelmen kívül és objektíve a munkásosztály forradalmi szerepe ellen irányulnak.

A kapitalizmus szociális struktúrájában végbement és végbemenő változások azt mutatják, hogy a munkásosztály helyzetének alapvető jellemzői, amelyek forradalmi szerepét és történelmi hivatását meghatározzák, a mai kapitalizmusban sem évültek el. A munkásosztály konkrét helyzete és összetétele sok tekintetben változott. Átalakult a munkásosztály szakmai és ágazati struktúrája. Kiszélesedtek a munkásosztály sorai. Újabb társadalmi rétegek helyzete közeledett a munkásosztályéhoz és újabb rétegek olvadtak be részlegesen a munkásosztályba. A munkásosztály természetesen nem zárt kaszt, amelyet kínai fal választ el más társadalmi osztályoktól és rétegektől. A munkásosztályt ma is átmeneti típusok tömege veszi körül és magán a munkásosztályon belül is vannak fejlettebb és kevésbé fej-

[36] Lásd *A. Casanova—Cl. Prévost—J. Metzger:* Les Intellectuels et les luttes de classes. 46. old.

lett rétegek. Helyzetének konkrét marxista elemzésekor minden országban figyelembe kell venni az adott ország munkásosztályának a sajátosságait és az őt körülvevő átmeneti rétegeket, s csak erre a konkrét elemzésre épülhet a munkásosztály forradalmi politikájának a megvalósítása is. Mindez azonban nem változtat azon, hogy a mai kapitalizmusban is a munkásosztály az a forradalmi erő, amely köré az összes többi dolgozó réteg is tömörülhet a tőkés monopóliumok elleni harcban, s amely képes azt vezetni és szocialista perspektívát adhat ennek a harcnak.

Ebben a szellemben állapította meg a kommunista és munkáspártok 1969-es moszkvai tanácskozásán elfogadott dokumentum:

„A kapitalizmus fellegváraiban — amint ezt a legutóbbi idők eseményei is bizonyították — a munkásosztály a forradalmi harc, az egész demokratikus, imperialistaellenes mozgalom fő mozgató ereje.

A jelenlegi időszakot az jellemzi, hogy a munkásosztálynak, a dolgozó tömegeknek nemcsak a gazdasági helyzetük megjavításáért, hanem politikai követeléseik teljesítéséért vívott harca is erősödik. A létfontosságú érdekeiket védelmező dolgozók egyidejűleg harcolnak a szociális jogokért és a demokratikus szabadságjogokért. Követeléseik mindinkább közvetlenül a monopoltőke uralmi rendszere, politikai hatalma ellen irányulnak. Erősödik a dolgozó tömegek kívánsága, hogy gyökeresen megváltoztassák az ember kizsákmányolásán alapuló gazdasági és társadalmi rendet. A munkásság nagy osztálycsatái sok kapitalista országban megingatják a monopóliumok hatalmát, fokozzák a kapitalista társadalom bizonytalanságát és kiélezik az ellentmondásait. Ezek a harcok előhírnökei olyan új osztályütközeteknek, amelyek alapvető társadalmi átalakulásokhoz, szocialista

forradalomhoz, a más dolgozó rétegekkel szövetséges munkásosztály politikai hatalmának megteremtéséhez vezethetnek."[37]

[37] A kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozása. Kossuth Könyvkiadó 1969. 18. old.

5. A szocialista forradalom és a társadalmi struktúra átalakulása

Marx elméletének lényeges része az osztály nélküli társadalom és a hozzávezető út tudományos előrelátása. „... Ami mármost engem illet — írta Marx híres levelében Weydemeyerhez —, nem az én érdemem sem a modern társadalomban levő osztályok létezésének, sem ezek egymás közötti harcának a felfedezése. Polgári történetírók már jóval előttem ábrázolták az osztályok harcának történelmi fejlődését, polgári közgazdászok pedig az osztályok gazdasági anatómiáját. Ami újat én tettem, az az volt, hogy kimutattam: 1. hogy *az osztályok létezése* csak *a termelés fejlődésének meghatározott történelmi szakaszaihoz* van kötve; 2. hogy az osztályharc szükségszerűen a *proletariátus diktatúrájához* vezet; 3. hogy maga ez a diktatúra csak átmenet *az összes osztályok megszüntetéséhez* és az *osztály nélküli társadalomhoz.*"[1]

Utópista gondolkodók már Marx előtt is megfogalmazták az osztály nélküli társadalom eszményét. Marx azonban nem utópista álmokat szőtt, hanem materialista módon feltárta az osztályok megszüntetésének reális feltételeit. Ahogyan az osztályok kialakulásának és lé-

[1] *Marx—Engels* Válogatott **Művek**. II. köt. 418. old.

tezésének az oka a társadalmi termelés, megszűnésük anyagi feltétele is a termelés fejlődésével jön létre. „... A termelés fejlődésének olyan magas foka az előfeltétele, amelyen a termelési eszközöknek és termékeknek s ezzel a politikai uralomnak, a művelődés és szellemi vezetés monopóliumának elsajátítása egy különös társadalmi osztály által nemcsak feleslegessé, hanem gazdaságilag, politikailag és intellektuálisan a fejlődés akadályává is lett."[2]

Ebből azonban nem következik, hogy a gazdasági fejlődés automatikusan elvezet az osztály nélküli társadalomhoz. Csak a társadalmi forradalom — a munkásosztály által vezetett szocialista forradalom képes megvalósítani az átmenetet az osztály nélküli társadalomhoz. „A proletariátus megragadja a közhatalmat és e hatalom erejével a burzsoázia kezéből kisikló társadalmi termelési eszközöket köztulajdonná változtatja. Ezzel az aktussal megszabadítja a termelési eszközöket eddigi tőke-tulajdonságuktól és teljes szabadságot ad társadalmi jellegüknek az érvényjuttatáshoz. Az előre meghatározott terv szerinti társadalmi termelés immár lehetségessé válik. A termelés fejlődése különböző társadalmi osztályok további létezését anakronizmussá teszi."[3]

A marxizmus klasszikusai elméletük tudományos jellegének megfelelően nem bocsátkoztak jóslatokba az osztályok megszűnésének konkrét menetét illetően, nem írták le magát ezt a folyamatot. Csupán alapvető feltételeit tárták fel és ennek alapján jelölték meg fő irányát. Marx idejében az osztály nélküli társadalom gondolata ebben a formában is csak tudományos előrelátás volt. Azóta a szocialista forradalom a világ több országában győzött, és elkezdődött az átmenet az osztály nél-

[2] Ugyanott, 134. old.

[3] Ugyanott, 137. old.

küli társadalomba. Az elméleti előrelátás szembesíthető a társadalmi valósággal. Igazolta-e a történelem Marx és Engels előrelátását? Milyen új tapasztalatokkal gazdagította vagy módosította elképzelésüket az osztályok megszüntetésének útjáról?

A marxizmus és a szocializmus ellenfelei azt állítják, hogy a történelem nem igazolta Marx gondolatát az osztály nélküli társadalom megteremtésének a szocialista forradalmon keresztül vezető útjáról. Raymond Aron polgári szociológus szerint: „a nyugati társadalom egyre kevésbé hasonlít az osztálytársadalomra, ahogyan azt a marxista séma ábrázolta. A marxista—leninista társadalom egyre kevésbé hasonlít egy homogén társadalom eszményére, amelyben nincsenek osztályok és antagonizmusok".[4] Aron szótárában a „nyugati társadalom" a kapitalista országokat, a „marxista—leninista társadalom" pedig a szocialista országokat jelenti. Mindkét társadalmi struktúrát alapvetően az ipari társadalom tendenciatörvényei határozzák meg, amelyek itt is, ott is hierarchikus szociális rétegződést hoznak létre. Igaz, ezen belül a jövedelem nagysága és elosztása tekintetében a kétféle társadalom között vannak különbségek Ezek a különbségek azonban Aron szerint ugyanannak az ipari társadalomnak a modalitását tükrözik és nem érintik a társadalmi struktúra lényegét. „A társadalmi stratifikáció modalitásai nem igazolják az osztálytársadalom és az osztály nélküli társadalom radikális szembeállítását."[5] Vagyis a kapitalizmus és a szocializmus társadalmi struktúrája között — szerinte — nincs lényeges különbség, amely alapján az előbbit osztálytársadalomnak, az utóbbit pedig osztály nélküli társadalomnak lehetne minősíteni.

[4] *Raymond Aron:* Les désillusions du progrès. Calmann-Lévy, 1969. 44—45. old.

[5] Ugyanott, 40. old.

Aron az osztály nélküli társadalom fogalmát egy olyan „homogén" társadalom ideáljával azonosítja, amelyben már nincsenek foglalkozási különbségek és jövedelemegyenlőtlenség sem.

Foglalkozási és jövedelmi különbségek természetesen a szocialista országokban is léteznek. Ezek formailag sok tekintetben hasonlók a kapitalista országokban is tapasztalható szociális különbségekhez, amiből Aron a két társadalmi rendszer szociális rétegződésének alapvető azonosságára következtet. Aron érvelése több szempontból is elfogadhatatlan.

Először is, a marxizmus az osztályok megszüntetését sohasem azonosította a teljes egyenlőséggel, tehát mindenféle különbség megszüntetésével. „... A proletár egyenlőségi követelés valóságos tartalma az *osztályok eltörlésének* követelése. Minden olyan egyenlőségi követelés, mely ezen túlmegy, szükségszerűen az abszurdumba visz."[6] Marx „A gothai program kritikájá"-ban kifejtette, hogy a kommunizmus első fázisában — tehát a szocialista társadalomban —, ahol már nincs osztálykizsákmányolás és a munka szerinti elosztás érvényesül, az emberek szociális helyzetének egyenlőtlensége még szükségszerűen fennmarad. „Igazságot és egyenlőséget a kommunizmus első fázisa tehát nem biztosíthat: a gazdaság tekintetében a különbségek megmaradnak és a különbségek igazságtalanok, de lehetetlenné válik az ember ember által való *kizsákmányolása,* mert nem lesz mód arra, hogy valaki *termelési eszközöket,* gyárakat, gépeket, földet stb. magántulajdonba kaparintson meg magának."[7] Az osztály nélküli társadalom gondolatát felcserélni a társadalmi egyenlőtlenségek teljes meg-

[6] *Marx—Engels* Művei. 20. köt. Budapest 1963. 106. old.

[7] *Lenin* Összes művei. 33. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 85. old.

szüntetésével. csak a marxizmus teljes félreértése vagy tudatos meghamisítása alapján lehetséges.

Másodszor, az osztályokat nem lehet egy csapásra megszüntetni. Az osztályok megszűnése és az osztály nélküli társadalom felépítése egy hosszú történelmi folyamat eredménye lehet. „Világos, hogy az osztályok teljes megszüntetéséhez nemcsak a kizsákmányolókat, a földbirtokosokat és kapitalistákat kell megdönteni, nemcsak *ezek* tulajdonát kell megszüntetni, hanem meg kell szüntetni a termelési eszközök *mindenféle* magántulajdonát is, meg kell szüntetni mind a város és a falu közötti különbséget, mind pedig a fizikai munkát végző emberek közötti különbséget. Ez igen hosszadalmas dolog. Eléréséhez óriási lépéssel kell előbbre vinni a termelőerők fejlődését, le kell küzdeni a kisüzemi termelés nagyszámú maradványának ellenállását (gyakran passzív ellenállását, amely különösen szívós, s amelyet különösen nehéz leküzdeni), le kell küzdeni az e maradványokkal összefüggő szokások és renyheség roppant erejét."[8]

A kapitalizmus és a szocializmus társadalmi szerkezetének mai ellentéte nem az osztálytársadalom és az osztály nélküli társadalom statikus ellentéte, hanem egyfelől az osztálytársadalom, másfelől a születő, kialakuló osztály nélküli társadalom dinamikus ellentéte. Az osztály nélküli társadalom marxi gondolatának szembesítése a mai társadalmi valósággal, annak a reális történelmi folyamatnak az elemzését követeli meg, amelyben az új, osztály nélküli társadalom *születik*. Ez a történelmi folyamat a nemzetközi és belső osztályharc feltételei között megy végbe. Önmagában is ellentmondásos és sok tekintetben bonyolult folyamat. A marxista elemzés nem ragadhatja ki az ellentmondásos és bonyolult fo-

[8] *Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 428—429. old.

lyamat egyik vagy másik oldalát, nem értékelheti elszigetelten a folyamat egy közbeeső fokát, hanem az a feladata, hogy ennek a folyamatnak a fő tendenciáját és lényegét tárja fel.

A szocialista forradalom a világon először Oroszországban győzött 1917-ben, és a Szovjetunió volt az első ország, amelyben először kezdődött el az osztály nélküli társadalom építése. Az osztálytársadalomból az osztály nélküli társadalomba való átmenet folyamatát különösen bonyolulttá tette, hogy ez a valóban világtörténelmi jelentőségű fordulat egy olyan országban kezdődött el, amelyben az osztályellentmondások különösen élesek voltak, ahol a kapitalizmus osztályantagonizmusa még keveredett a feudális társadalom maradványaival is. Mindez tükröződött a társadalom szociális struktúrájában is. 1913-ban Oroszországban a következő volt a népesség megoszlása:[9]

Kizsákmányoló osztályok	16,3%
Ezen belül kulák	11,4%
Munkásosztály	14,8%
Paraszt és kézműves	66,7%
Értelmiség és alkalmazott	2,2%

A viszonylag kis létszámú munkásosztálynak koncentráltsága és forradalmi szervezettsége létszámánál jóval nagyobb súlyt biztosított. A legnépesebb osztály azonban a kisárutermelő parasztság volt. A szellemi dolgozók aránya igen alacsony, és nagy a szociális szakadék a fizikai és szellemi dolgozók között. Ebből a szociális struktúrából kiindulva kezdődött el több mint fél évszázaddal ezelőtt az osztályok felszámolásának történelmi

[9] Lásd Problemi izmenyenyija szociálnoj sztrukturi szovjetszkovo obscseszt'va. Moszkva 1968. 17. old.

folyamata Oroszországban. Ennek a folyamatnak természetesen voltak az orosz társadalom egyedi helyzetével összefüggő sajátos vonásai is. Ezek a sajátosságok azonban nem fedhetik el azt a történelmi tényt, hogy az oroszországi szocialista forradalom egyben megmutatta a szocialista forradalom minden országra érvényes alapvető, közös törvényszerűségeit is. „Az után, hogy a proletariátus Oroszországban a politikai hatalmat meghódította (1917. X. 25-én, az új naptár szerint XI. 7-én), az első hónapokban úgy tűnhetett fel, hogy az elmaradott Oroszország és a fejlett nyugat-európai országok közötti óriási különbségek következtében a proletariátus forradalma ez utóbbi országokban igen kevéssé fog hasonlítani a miénkére — írta Lenin 1920-ban. — Most már meglehetősen sok nemzetközi tapasztalattal rendelkezünk, és ezek a tapasztalatok minden kétséget kizáróan amellett szólnak, hogy forradalmunk egyes alapvető vonásai nem helyi, nem különleges nemzeti, nem csupán orosz, hanem nemzetközi jelentőségűek. És én itt nemzetközi jelentőségről nem a szó tágabb értelmében beszélek: forradalmunknak nem egyik-másik vonása, hanem valamennyi alapvető vonása és sok másodrangú vonása is nemzetközi jelentőségű azért, mert forradalmunk kihat a világ minden országára. Nem, forradalmunk egyes alapvető vonásainak a szó legszorosabb értelmében, azaz olyan értelemben kell nemzetközi jelentőséget tulajdonítani, hogy nemzetközi érvényűek, vagyis történelmileg elkerülhetetlen, hogy nemzetközi méretekben megismétlődjék az, ami nálunk történt."[10] Vonatkozik ez többek között a szociális struktúra gyökeres átalakulásának, az osztály nélküli társadalom megteremtésének alapvető törvényszerűségeire és fő tendenciájára is.

Ilyen közös törvényszerűség, hogy az osztályok meg-

[10] *Lenin* Válogatott Művei. III. köt. 169. old.

szüntetésének és az osztály nélküli társadalom felépítésének kiindulópontja és politikai alapja csak a proletariátus diktatúrája lehet, amelynek kivívása egy csapásra megváltoztatja a munkásosztálynak mint osztálynak a helyzetét. „A proletariátus a kapitalizmus alatt elnyomott osztály volt, olyan osztály, amely meg volt fosztva a termelési eszközök mindennemű tulajdonától, az egyetlen osztály, amely közvetlenül és egészében szemben állt a burzsoáziával és ezért egyedül volt képes arra, hogy mindvégig forradalmi osztály legyen. A proletariátus, miután megdöntötte a burzsoáziát és meghódította a politikai hatalmat, *uralkodó* osztállyá lett: birtokában van az államhatalom, rendelkezik az immár társadalmasított termelési eszközökkel, vezeti az ingadozó közbülső elemeket és osztályokat, elnyomja a kizsákmányolók fokozott ellenállását."[11]

A szociális struktúra forradalmi átalakításának közös törvényszerűsége a tőkés magántulajdon megszüntetése is. „Miben jut kifejezésre most az osztály uralma? — tette fel a kérdést Lenin a proletárdiktatúra kivívása után. — A proletariátus uralma abban jut kifejezésre, hogy eltörölte a földesúri és a kapitalista tulajdont. Minden korábbi alkotmány szelleme, leglényegesebb tartalma egyedül a tulajdon volt, — még a legköztársaságibb és legdemokratikusabb alkotmányé is. Alkotmányunknak azért van történelmi létjogosultsága és azért tudta létjogosultságát kiharcolni, mert nem írott malaszt, hogy megszűnik a tulajdon. A győztes proletariátus véglegesen eltörölte és pozdorjává zúzta a tulajdont, ebben nyilvánul meg az osztály uralma. Mindenekelőtt a tulajdon kérdésében."[12] A tulajdonviszonyokban bekövetkezett forradalmi változás, a termelési eszközök köz-

[11] Ugyanott, 127. old.

[12] Ugyanott, 157. old.

tulajdonba vétele megnyitotta az utat az osztályok megszüntetésére irányuló folyamat számára.

A tulajdonviszonyok történelmi fejlődésében rejlik az osztályok kialakulásának titka, a tőkés tulajdonviszonyok természete határozza meg a kapitalizmus osztálystruktúráját, s a tulajdonviszonyok szocialista átalakulása határozza meg az osztályok megszűnésének történelmi folyamatát is. Az osztályok közötti különbségek alapvető kritériuma a termelési eszközökhöz való különböző viszony. Az osztályok teljes megszűnéséről csak akkor beszélhetünk, ha „nincs különbség a társadalom tagjai között a társadalmi termelési eszközökhöz való viszonyuk tekintetében".[13] A tulajdonviszonyok differenciáltságának teljes megszűnése, a társadalom minden tagjának teljesen egyenlő viszonya a társadalmi termelési eszközökhöz — nemcsak jogi, hanem valóságos viszonya a termelési eszközök valóságos értelmében —, csak a szocialista tulajdonviszonyok fejlődésének legfelsőbb fokán lehetséges. Az első döntő lépés ebben az irányban a tőkés tulajdon forradalmi megsemmisítése és a szocialista tulajdon létrehozása volt.

Az osztályok megszüntetéséért folytatott harc általános, nemzetközi érvényű törvényszerűsége továbbá, amelyet Lenin az orosz forradalom tapasztalatai alapján tárt fel, hogy a proletárdiktatúra kivívásával és a volt kizsákmányoló osztályok tulajdonának likvidálásával nem tűnnek el egyszeriben az osztályok, és nem szűnik meg az osztályharc. „Az osztályok megszüntetése — hosszú, nehéz, szívós *osztályharc* műve, s az osztályharc a tőke uralmának megdöntése *után*, a burzsoá állam lerombolása *után*, a proletárdiktatúra megteremtése *után* nem tűnik el (mint ezt a régi szocializmus és a

[13] *Lenin* Válogatott Művei. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 219. old

régi szociáldemokrácia sekélyes képviselői képzelik), hanem csak megváltoztatja formáit és sok tekintetben még elkeseredettebbé válik."[14]

Lenin éppen ezért nagy figyelmet fordított arra, hogy tanulmányozza és feltárja az osztályharc feladatait és módszereit ebben a periódusban. Az egyik feladat a régi kizsákmányolók ellenállásának ez elnyomása. A kizsákmányoló osztályok nem adják fel a harcot politikai hatalmuk és tulajdonuk elvesztése után sem. Szét vannak verve, de nincsenek megsemmisítve. Megmaradt nemzetközi bázisuk, a nemzetközi tőke, amelynek egy részlegét alkotják. Részben tulajdonukban maradtak bizonyos termelési eszközök, megmaradt a pénzük, óriási társadalmi összeköttetéseik, az állami, katonai, gazdasági igazgatás „művészete". Mindez lehetőséget ad számukra, hogy hosszú ideig elkeseredett ellenállást fejtsenek ki, amelyet a proletariátusnak el kell nyomnia. Oroszországban ez a harc különösen elkeseredett és éles formákat öltött, a polgárháborút is beleértve. Ebből következtek az ellenállás elnyomásának rendkívüli formái is. Lenin ezeket a formákat sohasem tartotta általánosan kötelezőknek minden szocialista forradalom számára és nem állította követendő példaként más országok elé. „Azt a kérdést, hogy a burzsoáziát megfosztjuk a választójogtól, mi semmiképp sem néztük abszolút szempontból, mert elméletileg teljes mértékben feltehető, hogy a proletariátus diktatúrája lépten-nyomon elnyomja a burzsoáziát, de a választójogtól esetleg nem fosztja meg. Ez elméletileg teljesen elképzelhető, és mi alkotmányunkat nem is állítjuk mintául más országok elé. Mi csak annyit mondunk, hogy aki a szocializmusra való átmenetet a burzsoázia elnyomása nélkül képzeli el, az nem szocialista. De míg a burzsoáziát mint osz-

[14] Lenin Válogatott Művei. III. köt. 56. old.

tályt feltétlenül el kell nyomni, a választójogtól és az egyenlőségtől nem feltétlenül kell megfosztani."[15]

A kizsákmányoló osztályok ellenállásának az elnyomása a proletárdiktatúra időszakában Lenin szerint az osztályharcnak nem az egyetlen és nem is a legnehezebb feladata. A proletariátus feladata az is, hogy a szocializmus útjára vezesse az ingadozó kispolgári rétegeket is, hogy leküzdje az ő passzív ellenállásukat, hogy megszüntesse a termelési eszközök mindenféle magántulajdonát, tehát a kisárutermelők tulajdonát is és a kisárutermelő parasztot szocialista dolgozóvá változtassa. „Olyan feladat ez, amelyet nem lehet valamely osztály megdöntésével megoldani. Ezt a feladatot csak az egész társadalmi gazdaság szervezett átépítésével, az egyéni, különálló, kisüzemi árugazdaságról nagyüzemi társadalmi gazdaságra való átmenettel lehet megoldani. Ez az átmenet szükségképpen rendkívül hosszadalmas. Elhamarkodott és vigyázatlan közigazgatási, törvényhozási rendszabályok csak lassíthatják és megnehezíthetik ezt az átmenetet. Meggyorsítani ezt az átmenetet csak olyan segítséggel lehet, amely módot ad a parasztnak arra, hogy óriási mértékben megjavítsa, gyökeresen átalakítsa a földművelés egész technikáját."[16] E cél érdekében dolgozta ki Lenin még a 20-as évek elején a szövetkezeti tervet. A lenini szövetkezeti terv megvalósítása alakította át a parasztság tulajdonviszonyait és ennek nyomán változtatta meg a parasztság osztálytermészetét. A korábban kisárutermelő, kistulajdonos, osztályszempontból differenciált parasztság a 30-as évek elejére kolhozokba tömörült és szocialista szövetkezeti parasztsággá szerveződött.

A szocializmus építése idején a munkásosztály tovább-

[15] Ugyanott, 34. old.
[16] Ugyanott, 125. old.

bi fejlődése szorosan összefüggött a szocialista ipar megteremtésével és fejlődésével A Szovjetunióban csak a 20-as évek második felében, a népgazdaság helyreállításának befejezése és a szocialista iparosítás megindítása után jött létre az új gazdasági alap, a munkásosztály számszerű fejlődésének elengedhetetlen feltétele

A szocialista állam és a fejlődő szocialista gazdaság irányítása, a szocialista kulturális forradalom kibontakoztatása növelte a szükségletet a szellemi munkára A régi értelmiség, amely Oroszországban amúgy is kicsi volt, s amelynek egy része a kizsákmányoló osztályok oldalán állt, nem tudta ezt a növekvő szükségletet kielégíteni A szovjet állam ilyen feltételek mellett fokozott erőfeszítéseket tett, hogy a munkások és parasztok soraiból neveljen szellemi dolgozókat. Így jött létre rövid idő alatt egy szociális összetételében is új, népi értelmiség.

Az osztályok megszüntetésének első nagy szakasza a Szovjetunióban a 30-as évek derekán, a szocializmus felépítésével zárult le A társadalomnak új szociális struktúrája jött létre, amely már nemcsak a régi, forradalom előtti szociális struktúrától különbözött, hanem az átmeneti korszak szociális struktúrájától is. A végbement változást jól érzékelteti az 1923-as és az 1939-es statisztikai adatok összehasonlítása:[17]

[17] Lásd Problemi izmenyenyija szociálnoj sztrukturi szovjetszkovo obsesesztva, 19. old.

	1928	1939
Munkások és alkalmazottak	17,6%	50,2%
Ezen belül: munkásosztály	14,6%	32,5%
értelmiség és alkalmazottak	3,0%	17,7%
Kolhozparasztság és szövetkezeti kisiparosok	2,9%	47,2%
Nem szövetkezeti parasztok és kisiparosok	74,9%	2,6%
Kizsákmányoló osztályok	4,6%	nincs
Ezen belül kulákság	4,2%	nincs

A szocializmus felépítésével a Szovjetunióban a 30-as években befejeződött és lezárult a kizsákmányoló osztályok felszámolása, valamint a nem-proletár dolgozó rétegek szocialista átalakítása. Az osztályok és az osztálykülönbségek azonban ezzel még nem tűntek el teljesen. Marx, Engels és Lenin nem beszéltek a szocialista társadalom osztályairól és nem jellemezték azokat. Ők csak azt szögezték le, hogy a szocializmus célja az osztályok megszüntetése, és ez hosszú folyamat, amelynek csak a fő tendenciáit lehetett előrelátni. A történelmi gyakorlat, a világ első szocialista országának tapasztalatai mutatták csak meg, hogy a felépült szocialista társadalomban az osztályok létezésének és az osztálykülönbségeknek milyen forrásai maradnak meg, és mi jellemzi a szocialista társadalom osztályait.

Az osztályok és az osztálykülönbségek felszámolásának időpontjáról a szocialista forradalom győzelme után is éltek még bizonyos illúziók. 1932-ben a Szovjetunió Kommunista Pártjának XVII. pártkonferenciáján a második ötéves terv elfogadott irányelvei célul tűzték ki az új ötéves terv idejére a kapitalista elemek és *általában az osztályok* likvidálását, az *osztálykülönbségeket* és a kizsákmányolást szülő okok *teljes* megszüntetését,

az egész dolgozó népesség átváltoztatását az *osztály nélküli* társadalom tudatos és aktív építőivé.[18] A második ötéves terv gazdasági célkitűzéseit a szovjet nép teljesítette és túlteljesítette, a kapitalista elemek likvidálása befejeződött, de ez nem jelentette egyben általában az osztályok eltűnését és az osztálykülönbségeket szülő okok teljes megszüntetését. A történelmi tapasztalatok azt mutatták, hogy a felépült szocialista társadalomban is vannak objektív okai meghatározott típusú osztálykülönbségeknek. Ilyen objektív okok, amelyek közvetlenül vagy közvetve befolyásolják az osztályok és osztálykülönbségek létét a szocializmusban:

1. A tőkés tulajdon felszámolása és a szocialista tulajdon általánossá válása után sem szűnik meg minden különbség a tulajdonviszonyokban. A szocialista tulajdonnak történetileg két formája jött létre: az állami össznépi tulajdon és a szövetkezeti csoporttulajdon. A szocialista tulajdon két formájának különbsége nem egyszerű jogi különbség, hanem tükrözi a termelőerők fejlődésének, a termelési eszközök és a termelés közvetlen társadalmi jellegének eltérő fokait, a társadalmi tulajdon szocialista elsajátításának és birtoklásának különböző — az objektív feltételek által meghatározott — módjait. A szocialista tulajdon két formájának létrejötte és tartós fennmaradása a szocialista társadalomban az objektív gazdasági fejlődési fokok és egyenlőtlenségek felismerése és tükröződése a tulajdonviszonyok szintjén. A szocialista tulajdon két formájában tükröződnek a munkásosztály és a parasztság történeti fejlődésének a sajátosságai is (a múltban a két nagy dolgozó osztály szociális természete eltérő volt és különböző utakon jutottak el a szocializmushoz, ami életkörülményeiken és

[18] Lásd KPSZSZ V rezoljucijah i resenyijah II. Moszkva 1953. 693. old.

pszichológiájukon nyomot hagyott a szocializmus felépítése után is), tehát különbözőek a társadalmi termelési eszközök szocialista elsajátításának szubjektív feltételei is.

2. Sokáig megmarad a szocializmusban a város és a falu közötti különbség is. Ez a különbség évszázadok alatt jött létre és a kizsákmányoló társadalomban antagonisztikus formát öltött. A szocializmus megszüntette az antagonisztikus jelleget, de magát a különbséget egy csapásra nem tudta megszüntetni. A város és a falu közötti különbség szorosan összefonódik ugyan a szocialista tulajdon két formájával és ennek alapján a két szocialista osztály létezésével, de nem esik azzal teljesen egybe. A város és a falu közötti különbségnek fontos elemei a termelőerők területi megoszlása, a népgazdaság fő ágainak (ipar és mezőgazdaság) eltérő aránya, a szociális és kulturális feltételek különbözőségei stb. (A város és a falu közötti különbség és az osztályok közötti különbség viszonyát jól mutatja a városi és falusi aktív népesség megoszlása osztályok és társadalmi rétegek szerint a Szovjetunióban 1959-ben.[19]

	Város	Falu
Munkásosztály	66,5%	28,7%
Kolhozparasztság	2,6%	60,8%
Értelmiség és alkalmazottak	30,7%	10,1%
Egyéni parasztok, kézművesek	0,2%	0,4%

Ezekből az adatokból kiderül, hogy a városi népesség kétharmada a munkásosztályhoz tartozik, a városi népességen belül elhanyagolható a kolhozparasztság aránya, s viszonylag magas az értelmiségiek és alkalmazot-

[19] *Lásd V. Sz. Szemjonov:* K obscsesztvu bez klasszov. Moszkva 1965. 17. old.

tak aránya. Ugyanakkor a falusi népességnek csak 60 százaléka volt kolhozparaszt, több mint egynegyede munkás, s jóval kisebb az értelmiségiek és alkalmazottak aránya. A falusi munkások részben a falun lakó ipari munkásokat, részben az állami szektorban dolgozó mezőgazdasági munkásokat foglalják magukba.) A város és a falu közötti különbség tehát közvetlenül érinti a munkásosztály egy részének — a városi munkásoknak — és a parasztság egészének eltérő helyzetét, de ugyanakkor érinti a munkásosztályon belüli, illetve az értelmiségen és alkalmazottakon belüli különbségeket is. A város és a falu közötti különbség tehát egyfelől a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság közötti osztálykülönbségek egyik komponense, másfelől azonban szélesebb annál, hozzájárul az osztályokon, rétegeken belüli szociális különbségekhez is. Ezért a város és a falu közötti különbség felszámolása nélkül az osztályok és osztálykülönbségek teljes megszűnéséről nem beszélhetünk.

3. A szocializmusban még nem szűnnek meg a szellemi és a fizikai munka közötti különbségek, valamint a szellemi és a fizikai dolgozók közötti szociális különbségek sem. Az osztálykizsákmányolás felszámolásával megszűnt annak a lehetősége, hogy a szellemi munka potenciáit egy kizsákmányoló osztály kisajátítsa és a fizikai munkával szembeállítva, annak fokozottabb kizsákmányolására használja fel. Ezzel megszűnt a szellemi és a fizikai munka antagonizmusa is. A szellemi és fizikai munka társadalmi funkciói és szociális feltételei azonban a szocializmusban is hosszú ideig különböznek egymástól, s a magasan kvalifikált szellemi munka egy sok szempontból sajátos és önálló szociális réteg, az értelmiség specifikus tevékenysége marad. Ez a sajátos szociális réteg természetesen igen sok szállal és különböző formákban kapcsolódik a szocialista társadalom

alapvető osztályaihoz. Tulajdonviszonyai gyakorlatilag egybeesnek a munkásosztály tulajdonviszonyaival. A társadalmi termelésben való részvétel, a társadalmi termelési eszközök elsajátítása és termelő felhasználása tekintetében egy részük a munkásosztállyal, másik részük a parasztsággal közösen vesz részt a társadalmi anyagi termelésben. Jelentős részük azonban nem az anyagi termelés szférájában tevékenykedik. A szociális származás is szoros szálakkal köti az értelmiséget a munkásosztályhoz és a parasztsághoz. Jelentős az értelmiség szerepe a munkásosztály és a parasztság osztályérdekeinek politikai, ideológiai és kulturális kifejezésében is. A munkásosztállyal és a parasztsággal való igen szoros és összetett kapcsolatok, részleges összefonódások a határok elmosódottsága ellenére munkája tartalmánál, funkcióinál és szociális feltételeinél fogva az értelmiség a szocializmusban is sajátos társadalmi réteg, amelyet a szociális struktúra elemzésénél külön is figyelembe kell venni.

A szovjet társalalom fejlődésének és tapasztalatainak az elemzése alapján találóan jellemzi a szocializmus osztálytermészetét G. J. Glezerman szovjet filozófus: „A szocializmust már nem minősíthetjük osztálytársadalomnak, mert az arra jellemző fő vonások — a társadalom antagonisztikus osztályokra szakadása és az ember ember általi kizsákmányolása — megsemmisültek. De nem minősíthetjük osztály nélküli társadalomnak sem, hiszen az osztálykülönbségek még nem tűntek el."[20] Glezerman rámutat a szocialista társadalomban létező osztályok sajátosságaira is: először is ezek baráti osztályok, amelyek nem zsákmányolják ki egymást, nincsenek közöttük antagonisztikus ellentmondások, másodszor eze-

[20] *G. J. Glezerman:* Isztoricseszkij matyerializm i razvityije szocialisztyicseszkovo obscsesztva. Moszkva 1967. 114. old.

ket az osztályokat nem termeli újjá növekvő mértékben vagy akár azonos fokon a szocialista társadalom, ezek fokozatosan, a termelőerők és a szocialista termelési viszonyok fejlődésével idővel megszűnnek létezni.

A marxista társadalomtudomány és a tudományos társadalomirányítás egyik legfontosabb feladata tehát annak konkrét elemzése, hogy a szocialista társadalom fejlődésének adott fokán hol tart az osztályok megszűnésének ez a történelmi folyamata, milyen osztálykülönbségekkel, rétegekkel kell reálisan számolni, és mi a soron következő lépés az osztályok teljes felszámolásának történeti folyamatában. A szocialista társadalom osztályai és rétegei közötti viszony alapja az, hogy alapvető érdekeik egybeesnek, eltérő érdekeik pedig összeegyeztethetők. Ehhez azonban pontosan ismerni kell az osztályok és rétegek helyzetét és érdekeit. „A párt politikája — mondotta Brezsnyev elvtárs az SZKP XXIV. kongresszusán a Központi Bizottság beszámolójában — akkor hozza meg a kívánatos eredményeket, ha pontosan felméri az egész nép érdekeit csakúgy, mint a népet alkotó osztályok és társadalmi csoportok érdekeit, s ezeket közös mederbe tereli."[21] Ezért indul ki a párt minden lényeges politikai kérdés tárgyalásánál a szociális struktúra reális elemzéséből és ezért állítja a társadalomtudományok elé is a szociális struktúra konkrét felmérésének, vizsgálatának és elméleti elemzésének a feladatát. Az SZKP XXIV. kongresszusa a szovjet társadalomtudományi kutatásokra támaszkodva regisztrálta a szovjet társadalom szociális struktúrájában az elmúlt évtizedben végbement változásokat és a jelenlegi fejlődés fő tendenciáit.

Az alapvető tendencia, amelyet a XXIV. kongresszus

[21] Az SZKP XXIV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1971. 84—85. old.

is kiemelt: a szovjet munkásosztály mennyiségi és minőségi fejlődése. A szovjet munkásosztály mennyiségi fejlődését és a növekedés mértékét jól mutatják az alábbi számok: 1928-ban 8,5 millió volt a szovjet munkások száma, 1940-ben 22,8 millió, 1950-ben 27,7 millió, 1960-ban 44,4 millió, 1970-ben 62 millió. 1928-tól 1940-ig évente átlag 1,2 millióval növekedett a munkások száma, az 50-es évektől az évi növekedés több mint 1,7 millió.[22] A munkásosztály ilyen ütemű növekedése természetesen megváltoztatta a munkások arányát a szociális struktúra egészében is. Jól mutatja ezt a lakosság megoszlása az 1959-es és 1969-es népszámlálás adatai alapján:

	1959	1969
Munkások és alkalmazottak	68,3%	78,41%
Ezen belül munkás	48,2%	54,5 %
Kolhozparaszt és szövetkezeti kisiparos	31,4%	21,56%
Egyéni paraszt és nem-szövetkezeti kisiparos	0,3%	0,03%

A szovjet munkásosztály növekedésének legjelentősebb forrása az ipar fejlődése és az iparban foglalkoztatottak számának a növekedése volt. Az iparban foglalkoztatottak számának és a foglalkoztatott népességen belüli arányának növekedését a következő adatok is mutatják:[23]

	1940	1968
Az iparban foglalkoztatottak aránya a foglalkoztatott népességen belül:	23%	36%

[22] Lásd Kommunyiszt, 1971. 13. sz. 28. old.
[23] Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR v 1968 godu. Moszkva 545. old.

Az iparban foglalkoztatottak túlnyomó többsége ipari munkás, és az ipari munkások alkotják a munkásosztály gerincét, legtipikusabb és legfontosabb részét. A munkásosztály növekedésének az ipar fejlődése nem az egyetlen forrása. A növekedés fontos tényezője a mezőgazdasági munkások számának növekedése is. Ez összefügg a mezőgazdaság korszerű technikával felszerelt állami szektorának a fejlődésével.

Az elmúlt időszakban a létszámában megnövekedett szovjet munkásosztály jelentős minőségi változásokon is keresztülment. Ezeknek a változásoknak egyik alapvető bázisa a tudományos-technikai forradalom növekvő szerepe az anyagi termelésben.

Kiszélesedett és korszerűsödött az ipari nyersanyagbázis. Az iparban mind szélesebb körben alkalmazzák a nagy teljesítményű aggregátorokat. Folyamatban van a gépipar műszaki rekonstrukciója.

A munkásosztály minőségi fejlődése a munkásosztály foglalkozási struktúrájában, szakmai képzettségében és általános műveltségében is kifejezésre jut. Az elmúlt évtizedekben a leggyorsabban azoknak a szovjet munkásoknak a száma és aránya növekedett, akiknek a foglalkozása viszonylag magas szakképzettséget követel. Ugyanakkor csökkent a szakképzetlen vagy csak alacsony szakmai képzettséget követelő foglalkozású munkások aránya. Mennyiségileg nem nagy, de perspektivikusan növekvő része a szovjet munkásoknak az automatizált termelésben dolgozik, és tevékenységében magas színvonalon szervesen egyesíti a fizikai és a szellemi munkát. „A munkásosztály kulturális színvonalának emelkedéséről meggyőzően tanúskodnak többek között a két legutóbbi népszámlálás adatai: 1959-ben 1000 munkás közül a Szovjetunióban 386-nak volt főiskolai

vagy középiskolai végzettsége, ezzel szemben ez az arány ma eléri az 550-et."[24]

A szovjet munkásosztály fejlődése természetesen nem minden tekintetben egyenes vonalú és ellentmondásmentes. A szovjet társadalomtudósok rámutatnak ennek a fejlődésnek az ellentmondásaira is. A tudományos-technikai forradalom még nem hat egyformán az ipari termelés minden ágában. A korszerű technikával felszerelt és korszerűen dolgozó iparágak és üzemek mellett vannak technikailag elmaradott iparágak, üzemek és üzemrészek is. A magasan kvalifikált szakmunkások arányának növekedése ellenére viszonylag még mindig nagy az alacsony szakképzettségű munkások száma. A technikai fejlődés hatása sem teljesen egyértelmű ebben a tekintetben. Ugyanakkor, amikor a technikai fejlődés hosszabb távon, főleg a teljes gépesítés és az automatizálás periódusában növeli a munka szakképzettségét, egyes szakaszaiban — például a futószalag-termelés bevezetésekor — átmenetileg növelheti a szakképzetlen munka szerepét is. A szovjet kutatók arra is rámutatnak, hogy a termelés reális szükségletei és a munkahelyek műszaki feltételei még nincsenek összhangban a munkások magasabb iskolai végzettségével. Ebből bizonyos feszültségek is származnak a magasabb iskolai végzettség és a megszerzett képzettségnek a termelésben való gyakorlati felhasználása között.

A fejlődésnek ezek az ellentmondásai — amelyeknek reális feltárása egyben megoldásuk egyik biztosítéka is — nem fedhetik el a fejlődés általános tendenciáját, a szovjet munkásosztály szakmai és kulturális színvonalának jelentős növekedését. Ezt a tendenciát erősíti a XXIV. kongresszuson elfogadott új ötéves terv is. A terv egyik alapvető jellemzője a tudományos-technikai

[24] Az SZKP XXIV. kongresszusa. 85. old.

forradalom vívmányainak fokozottabb realizálása a termelésben. „A kilencedik ötéves terv időszakában *hatalmas lépést teszünk a tudományos-technikai forradalom vívmányainak realizálása útján,* s ez mind nagyobb befolyással lesz majd a társadalmi termelésre. A tudományos-technikai forradalom feltárja a termelési módszerek radikális átalakításának, új, magas termelékenységet biztosító munkaeszközök, korszerű anyagok megteremtésének lehetőségeit, új ágazatokat hív életre, minden termelő tevékenységben a hatékonyság növelésének régebben nem ismert lehetőségeit alakítja ki."[25]

A szovjet munkásosztály számszerű és minőségi fejlődése is alátámasztja az SZKP XXIV. kongresszusának álláspontját, amely ismételten hangsúlyozta a munkásosztály vezető szerepét a szocialista társadalomban. „A munkásosztálynak a szocialista társadalomban elfoglalt helyét azonban nemcsak létszáma határozza meg, amely a gazdaság fejlődésétől, a tudományos-technikai forradalom ütemétől függően változhat. A munkásosztály volt és marad a társadalom fő termelőereje. Forradalmisága, fegyelmezettsége, szervezettsége és kollektív szelleme határozza meg vezető helyét a szocialista társadalmi viszonyok rendszerében."[26]

A munkásosztály vezető szerepének alapvető eleme politikai aktivitása. A munkásosztály vezető szerepe a párt szociális összetételében is tükröződik. Az SZKP tagjainak 40,1 százaléka munkás. A pártszervezetek az új tagok felvételénél ennek az aránynak a további javítására törekednek. A XXIII. és a XXIV. kongresszus között a pártba felvett 3 millió új tag közül 1 millió 600 ezer munkás, a nagyipari vidékeken — pl. a moszkvai, a leningrádi, a szverdlovszki, a gorkiji, a donyeci, a karagandai területeken — a felvettek 60—70 százaléka

[25] Ugyanott, 147. old.
[26] Ugyanott, 85. old.

munkás. Ezzel kapcsolatban a Központi Bizottság beszámolója nyomatékosan hangsúlyozta: „Továbbra is ezt az irányvonalat fogjuk követni, hiszen ez teljes egészében megfelel pártunk természetének, annak a helynek és szerepnek, amelyet a munkásosztály szovjet társadalmunkban betölt."[27]

A szovjet munkások legátfogóbb szervezete a szakszervezetek A szovjet szakszervezeteknek több mint 93 millió tagjuk van. Ez gyakorlatilag magában foglalja az egész munkásosztályt, az egész dolgozó értelmiséget és a falusi dolgozók nagy csoportját. Éppen ezért az SZKP XXIV. kongresszusa megkülönböztetett figyelmet fordított a szakszervezetek szerepének növelésére és munkájuk színvonalának javítására.

A munkásosztály növekedésével ellentétben a szovjet társadalom másik nagy osztályának — a kolhozparasztságnak — a létszáma és a népességen belüli aránya csökkent. Ennek alapvető oka, hogy a mezőgazdaságban a termelés korszerűsödésével és a munka termelékenységének a növekedésével jelentős munkaerő szabadul fel, és áramlik az iparba. 1940-től 1970-ig a mezőgazdasági termelés 2,2-szeresére növekedett, ugyanakkor a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma 7 millióval csökkent.[28]

A csökkenés másik oka a mezőgazdaság állami szektorának megnövekedett szerepe az elmúlt évtizedekben. Azok a gazdasági nehézségek, amelyekkel a kolhozgazdaságok az 50-es években küszködtek, valamint az, hogy egy részüket átszervezték szovhozokká, átmenetileg kételyeket támasztott a kolhozforma jövőjét és perspektíváját illetően is. Kifejezésre jutott olyan álláspont is, miszerint a kolhozforma túlélte önmagát, már nem felel

[27] Az SZKP XXIV. kongresszusa. 72. old.
[28] Lásd Kommunyiszt, 1971. 17. sz. 58. old.

meg a mezőgazdaság további korszerűsítésének és a kommunizmusba való átmenet közvetlenül napirendre tűzi a kolhozok tömeges átalakítását szovhozokká, így a mezőgazdaságban is eltűnik a különbség a szocialista tulajdon állami és szövetkezeti formája között, következésképpen eltűnik a különbség a munkásosztály és kolhozparasztság közötti is. A kolhozforma azonban a szovjet mezőgazdaság fejlődésének új szakaszán is bebizonyította létjogosultságát, megmutatta, hogy lehetőségei még nem merültek ki. Ha a korábbihoz képest valamelyest csökkent is a kolhozparasztok létszáma és a kolhozok aránya a mezőgazdaságon belül, a kolhozgazdaságok gazdasági-technikai bázisa jelentősen fejlődött, a kolhozforma rugalmasan alkalmazkodott a fejlődés új követelményeihez, sok tekintetben gazdagodott és megerősödött szocialista jellege.

Ezt mutatja a kolhozok területének és létszámának növekedése, a kolhozközi és a vegyes állami-kolhoz vállalkozások növekvő szerepe is. A kolhozok átlaglétszáma a 40-es évek elejéhez képest megnégyszereződött. Egy kolhoz a Szovjetunióban ma átlag 435 parasztportát, illetve 500 dolgozót egyesít. A kolhozközi közös vállalkozások száma 4554, ezekben 64 329 kolhoz vesz részt. Átalakult a háztáji gazdaságok jellege és szerepe is. A háztáji gazdaságok szorosabban kapcsolódnak a közös gazdaságok fejlődéséhez, annak magasabb technikai bázisára támaszkodnak, azt kiegészítik és annak függvényei.

A kolhozparasztság fejlődésének fő tendenciája szakmai és kulturális színvonalának emelkedése és életkörülményeinek javulása, egyre több olyan vonás megjelenése, amelyek a parasztot a munkáshoz hasonlítják. A mezőgazdasági munka fokozatosan az ipari munka sajátos válfajává alakul át. A kolhozparasztok között növekszik azoknak a száma, akik közvetlenül gépekkel dol-

goznak. Ezek száma 1940 óta megháromszorozódott és meghaladja a kolhoztagok 12 százalékát. A kolhozgazdálkodásban nő a közép- és felsőfokú szakképzettséggel rendelkezők száma is. Mindez tükröződik a falusi népesség iskolai végzettségében. A Nagy Honvédő Háború előtt a falusi dolgozók mindössze 6 százalékának volt felső- vagy középfokú végzettsége. 1970-ben viszont a falusi lakosságnak több mint a fele végzett közép- vagy főiskolát.

Az elmúlt évtizedek fejlődése természetesen nem tudta még teljesen eltüntetni a városi és a falusi lakosság, illetve a munkásosztály és kolhozparasztság helyzete közötti különbséget. A kilencedik ötéves tervnek az SZKP XXIV. kongresszusán elfogadott irányelvei előírják a mezőgazdasági munka fokozottabb gépesítését (a mezőgazdaság traktorállománya 27 százalékkal növekszik az ötéves terv ideje alatt), a mezőgazdaság villamosenergia-ellátottságának növelését, a kolhozok és szovhozok ellátását képzett mezőgazdasági szakemberekkel. Jelentős anyagi eszközöket fordít a terv a szolgáltatások és az építkezés fejlesztésére falun. Így tehát az új ötéves terv idején is tovább fokozódik a munkásosztály és a kolhozparasztság közeledése, a kolhozparasztság fejlődésének eddigi tendenciája.

A Szovjetunióban az elmúlt évtizedekben gyorsan nőtt a szellemi dolgozók száma és aránya az aktív népességen belül. 1926 óta a szellemi dolgozók száma több mint tízszeresére növekedett, jóval gyorsabban, mint az aktív népesség. A hetedik ötéves terv ideje alatt például a szellemi dolgozók növekedésének az üteme kétszerese volt az aktív népesség növekedési ütemének. A szellemi dolgozók növekedése abszolút számokban és a növekedés ütemét tekintve is fokozódott a nyolcadik ötéves tervben, és még további növekedést ír elő a kilencedik ötéves terv. A nyolcadik ötéves terv alatt hétmillió kö-

zép- és felsőfokú szakembert képeztek ki a Szovjetunióban. a kilencedik ötéves tervben kilencmillió az előirányzat.

A szellemi dolgozók számának és arányának gyors növekedésével egyidőben fokozatosan csökken a különbség a fizikai és a szellemi munka, a fizikai dolgozók és a szellemi dolgozók helyzete között. E különbségek megszüntetése egyik feltétele az osztálykülönbségek teljes megszüntetésének is. A szellemi és fizikai munka közötti különbség megszűnése nem egyenes vonalú folyamat és nem jelentheti a kettő valamilyen mechanikus kiegyenlítődését. A szellemi és fizikai munka közötti különbség megszűnése feltételezi az egész termelőmunka gyökeres minőségi átalakulását, valamennyi dolgozó szakképzettségének és kulturális színvonalának általános emelkedését. Ennek anyagi előfeltételei azonban csak fokozatosan jönnek létre. A szovjet társadalomkutatók sokoldalúan elemzik azokat az új tényezőket, amelyek ebbe az irányba mutatnak. Ilyen új tényezők, többek között, a termelés technikailag legfejlettebb területein annak a munkástipusnak a megjelenése, amely munkájában már szervesen egyesíti a szellemi és fizikai munkát, és ilyen a munkások általános szakmai és kulturális színvonalának a fokozatos emelkedése. Ezek — és más — tényezők a fejlődés fő irányát és perspektíváját jelzik, de azért — ahogyan erre a szovjet társadalomkutatók reálisan rámutatnak — nem fedhetik a szellemi és fizikai munka közötti ma még meglevő különbségeket és azt az ebből következő tényt, hogy az értelmiség ma még a Szovjetunióban is sajátos társadalmi réteget alkot, amelynek helyzete sok tekintetben különbözik a munkásokétól és a kolhozparasztokétól.

Magyarországon a felszabadulás előtt a társadalom szociális struktúráját a kapitalizmus magyarországi kialakulásának és az ország gazdasági fejlődésének az el-

lentmondásai határozták meg. A XIX. század második felében a gyors ütemben megindult kapitalista fejlődés az ipari tőke koncentrálásához és az ipari munkásosztály kialakulásához vezetett, azonban a befejezetlenül maradt polgári forradalom nem tisztította meg a magyar társadalmat a feudális társadalmi viszonyok súlyos maradványaitól, a félfeudális elemek szervesen beépültek a kialakuló kapitalista társadalmi struktúrába. Ez elsősorban a félfeudális nagybirtokrendszer fennmaradásában, s ehhez kapcsolódóan a földbirtokos osztály továbbélésében, valamint egy népes dzsentri-hivatalnok középréteg kialakulásában fejeződött ki.

A félfeudális maradványok továbbélése természetesen gátat szabott az ország gazdasági fejlődésének is. Az ipar viszonylag gyorsan induló kapitalista fejlődése és koncentrációja ellenére Magyarország gazdaságát a felszabadulásig a mezőgazdaság túlsúlya és elmaradottsága jellemezte. A népesség több mint fele a mezőgazdaságban volt foglalkoztatva. A mezőgazdasági népesség mintegy 66 százaléka a szegényparasztsághoz tartozott, vagyis uradalmi cseléd, föld nélküli napszámos, mezőgazdasági munkás, törpebirtokos-bérlő volt. Mindebből az következett, hogy a szociális struktúra egyik pólusát az összefonódó burzsoázia és földbirtokos osztály, a másik pólusát pedig az ipari proletariátus és a szegényparasztság népes tömege alkotta. A munkásosztály viszonylag kis létszámú, de elsősorban nagyüzemekben és főleg a fővárosban koncentrálódó ipari proletariátusból és mezőgazdasági munkásokból állt, a proletariátust ugyanakkor széles félproletár réteg vette körül.

A szociális struktúra forradalmi átalakítása Magyarországon is a politikai hatalom meghódításával kezdődött. A felszabadulás után a népi demokratikus hatalom kivívása közvetlen kiindulópontul szolgált a társadalmi

struktúra megváltoztatásához is. A népi demokratikus forradalom első szakaszában azonban ezek a változások — éppen a hatalom jellege miatt — csak korlátozottak voltak és főleg a félfeudális maradványok felszámolására, valamint a kapitalizmus korlátozására irányultak. A proletárdiktatúra kivívása teremtette meg annak a lehetőségét, hogy a népi demokratikus forradalom második szakaszában már közvetlenül a kapitalista társadalmi rendszer felszámolása is napirendre kerüljön.

A szociális struktúra átalakulását közvetlenül meghatározó legfontosabb tényező a tulajdonviszonyok radikális átalakítása, ennek első lépése a földreform volt. A felszabadulás előtti Magyarországon az ország termőterületének 30 százaléka 1000 nagybirtokos tulajdonában volt és alig 10 százaléka a másfélmillió kereső tulajdonában. A földreform során 5,6 millió katasztrális hold földet sajátítottak ki, az ország szántóterületének 33 százalékát. 3,3 millió katasztrális holdat 660 ezer igénylő között osztottak szét, 2,3 millió katasztrális hold pedig állami, illetve községi tulajdonba került. A földreform radikálisan átalakította a mezőgazdasági népesség struktúráját. Ez kifejeződik a gazdaságok birtoknagyság szerinti összetételének a megváltozásában is.[29]

	1941-ben	1949-ben
1-től 5 holdig terjedő gazdaság	305,5 ezer	457,4 ezer
5-től 10 holdig terjedő gazdaság	171,1 ezer	365,0 ezer
10-től 20 holdig terjedő gazdaság	129,9 ezer	176,0 ezer
20-tól 100 holdig terjedő gazdaság	77,6 ezer	59.9 ezer
100 hold felett	7,1 ezer	1,1 ezer

[29] A magyar forradalmi munkásmozgalom története. 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1970. 55. old.

A földreform eredményeként eltűnt a régi földbirtokos osztály. Földhöz jutott a szegényparasztság többsége. A parasztságon belül megnőtt a középparasztság aránya. Megmaradt és átmenetileg gazdaságilag megerősödött a falusi burzsoázia, a kulákság. A földreform tehát nem volt szocialista jellegű átalakulás, de közvetve előkészítette azt és a munkás-paraszt szövetség megalapozásával — más tényezőkkel együtt — kedvező feltételeket teremtett a mezőgazdaság későbbi szocialista átszervezéséhez.

A második lépés a tulajdonviszonyok átalakításában az államosítás volt. Az államosítás jellegét és jelentőségét az a tény határozta meg, hogy államosított termelési eszközök egy szocialista állam tulajdonába kerültek. Az államosítás éles politikai harcokban valósult meg és egyben a proletárdiktatúra kivívásának egyik fontos eszköze is volt. A népi demokratikus állam osztályjellegének átalakulásával kölcsönhatásban szélesedett és vált teljessé a szocialista államosítás. Elsőnek 1946. január elsején a szénbányák kerültek állami tulajdonba. 1947 végén a bankok államosításával a bánya- és gyáripar nagyobbik fele és a nehézipar mintegy 80 százaléka került közvetlen állami irányítás alá. 1948 márciusában — a fordulat évében — a nyugati tőke érdekeltségében levő üzemek kivételével állami tulajdonba mentek át a száz munkásnál többet foglalkoztató üzemek. 1949 decemberében az államosítás kiterjedt a részben vagy egészében nyugati tőkések tulajdonában volt vállalatokra és minden olyan üzemre is, amely legalább 10 munkavállalót foglalkoztatott. Az államosítással a bánya- és gyáriparban, valamint a közlekedésben és a nagykereskedelemben teljesen megszűnt a tőkés magántulajdon, s ezzel a városi burzsoázia elvesztette gazdasági alapját.

A szocialista államosítás megváltoztatta a munkásosztály tulajdonviszonyait is. A munkásosztály mint a po-

litikai hatalom birtokosa egyben a termelési eszközök kollektív tulajdonosa is lett.

A tulajdonviszonyok átalakításában a harmadik nagy lépés a mezőgazdaság szocialista átszervezése volt. A szövetkezetek szervezésében az ötvenes évek elején elkövetett szektás hibák, és az ötvenes évek közepén a szövetkezeti mozgalom ellen intézett revizionista és ellenforradalmi támadások után a hatvanas évek elején sikerrel befejeződött a mezőgazdaság szocialista átszervezése. 1959—1961-ben tömegesen jöttek létre új mezőgazdasági termelőszövetkezetek. A szövetkezési mozgalom átütő sikere eredményeként 1962 tavaszán a szántóterület 96 százaléka már a szocialista szektorhoz tartozik. A mezőgazdaság szocialista átszervezésének nagy eredménye, hogy sikerült megoldani a kettős feladatot: az átszervezés ideje alatt — a tulajdonviszonyok szocialista átalakításával párhuzamosan — a mezőgazdasági termelés évi átlaga 8 százalékkal túlhaladta a megelőző három év átlagát.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése elsősorban a parasztság helyzetében hozott alapvető változást. A szocialista forradalom kezdetekor a parasztság kistulajdonos és kisárutermelő egyéni gazdákból állt. A magántulajdon és a vagyoni különbség nemcsak szociálisan differenciálta a parasztságot, hanem alapvető osztálykülönbségek forrása is volt a parasztságon belül. A szegényparasztság, a középparasztság és a kulákság osztályhelyzetüket tekintve is különböztek egymástól. A mezőgazdaság szocialista átszervezése új gazdasági alapokra, a szövetkezeti tulajdon és a nagyüzemi gazdaság alapjaira helyezte a parasztság létét. A szociális differenciálódás természetesen a szövetkezetekben sem szűnt meg, de ennek forrása már nem a tulajdonosi helyzetben van, hanem a szövetkezetek eltérő gazdasági feltételeiben, a végzett munka differenciáltságában, a

jövedelem, az életkörülmények, a családi háztartások eltéréseiben. Tulajdonviszonyai és osztályhelyzete szempontjából a parasztság egységes osztállyá, szocialista szövetkezeti parasztsággá szerveződött.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése megváltoztatta a parasztságnak a munkásosztályhoz való viszonyát is. A korábban kistulajdonos és kisárutermelő parasztság és a szocialista munkásosztály eltérő társadalmi típusú dolgozó osztályok voltak. A szocialista munkásosztály a társadalmi tulajdonban levő termelési eszközöket közvetlen kombinált társadalmi munkával használta fel. Az egyéni parasztság a magántulajdonban levő termelési eszközökkel egyéni kisárutermelést folytatott. A mezőgazdaság szocialista átszervezése a tulajdonviszonyok típusát tekintve azonos alapokra helyezte a két dolgozó osztályt. A szövetkezetekbe tömörült parasztság a szocialista munkásosztályhoz hasonlóan a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján nagyüzemi termelést folytat. A munkásosztály és a parasztság most már nem a tulajdonviszonyok és a termelés *típusa*, hanem csak a szocialista tulajdon *formája* és a termelés társadalmiasodásának a *foka* tekintetében különbözik egymástól.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésével teljessé és általánossá vált a tulajdonviszonyok szocialista átalakítása, a népgazdaság minden ágában uralkodóvá váltak a szocialista tulajdonviszonyok. Ez természetesen tükröződött a lakosság társadalmi szektoronkénti megoszlásának az átalakulásában is. Ez a megoszlás — kerekítve — a következő volt 1949-ben és 1963-ban, tehát a szocialista átalakítás kezdetén és a szocializmus alapjainak lerakása után.

	1949	1963
Munkások és alkalmazottak	46%	67%
Szövetkezeti tagok	0%	29%
Kisárutermelők	49%	4%
Tőkések, vagyonukból élők	5%	0%

A mezőgazdaság szocialista átszervezése után tehát a népesség több mint 95 százaléka tulajdonviszonyait tekintve a szocialista állami és szövetkezeti szektorokhoz tartozik, a magánszektort a kisárutermelők vékony rétege képviseli és végleg eltűnt társadalmunkból a tőkések és más kizsákmányolók osztálya.

A tulajdonviszonyok szocialista átalakítása mellett a magyar társadalom szociális struktúráját közvetlenül befolyásoló dinamikus tényező volt a termelőerők és a termelés fejlődése is. A termelőerők és a termelés fejlődésének fő iránya a felszabadulást követő évtizedekben a szocialista iparosítás volt. Az iparosítással a mezőgazdasági népesség csökkenése és az ipari népesség növekedése is együtt járt. 1949 és 1969 között az iparban és az építőiparban foglalkoztatottak aránya 21 százalékról több mint 40 százalékra emelkedett. Az új ipari dolgozók több mint a fele a mezőgazdaságból került az iparba, jelentős részük korábban a kisárutermelő paraszti népességhez tartozott. Számukra az iparba történő áramlás nem egyszerű foglalkozásváltozást jelentett, hanem tulajdonviszonyaik, szociális helyzetük és életmódjuk átalakulását is. Ez a bonyolult szociális átalakulás természetesen nem mehetett végbe egyszerre, a munkahelyváltoztatással egyidőben. Az iparba átáramló volt paraszti rétegek csak fokozatosan, ellentmondásokon és konfliktusokon keresztül asszimilálódtak az új környezetbe és olvadtak bele a munkásosztályba.

A szocialista iparosítás üteme meghatározta a mun-

kásosztály létszámának és a népességen belüli arányának a gyors növekedését. Rövid idő alatt a munkásosztály létszámát tekintve is társadalmunk legnagyobb osztálya lett. A viszonylag gyors iparosítás azonban ellentmondásosan hatott a munkásosztály belső összetételére. Átmenetileg megnőtt a munkásosztályhoz még nem minden szempontból asszimilálódott új munkásrétegek aránya. A munkásosztály szakmai színvonala nem mindig tartott lépést a munkásosztály számszerű fejlődésével. Az iparosítás kezdeti szakaszában a szakképzetlen új munkaerőnek az iparba történt beáramlása következtében az ipari munkások között átmenetileg csökkent a szakmunkások és nőtt a betanított és segédmunkások aránya.

Az iparosítás azonban hosszabb távon szilárd alapokat teremtett ezeknek az ellentmondásoknak a leküzdéséhez is. A hatvanas években az új munkaerő áramlása az iparba lelassult és előtérbe került az ipar intenzív fejlesztése. Ez lehetővé tette és egyben megkövetelte az ipari munkások szakmai és kulturális színvonalának emelését is. 1970-ben az ipari munkások között a szakképzett munkások aránya már megközelíti az 50 százalékot. 1960 és 1970 között az ipari munkások között az általános iskolát végzettek aránya 31 százalékról 51 százalékra, az érettségizetteké pedig 3 százalékról 5 százalékra emelkedett. A szocialista iparosítás teremtette meg a munkásosztály fokozódó koncentráltságának az alapját is: 1955-ben az ipari munkások 33 százaléka dolgozott 1000-nél több dolgozót foglalkoztató ipartelepeken, 1969-ben már 42 százalék.

A termelőerők fejlődésének intenzív jellegével, a szocialista kulturális forradalom kibontakozásával és a szocialista társadalom irányításának új szükségleteivel függ össze a szellemi dolgozók számának a növekedése. 1949 és 1969 között a szellemi foglalkozású keresők ará-

nya 9 százalékról 19 százalékra emelkedett. A szellemi dolgozók számának és arányának ilyen méretű növekedésében jelentős szerepe van a termelés korszerűsödésének. Ezt mutatja például, hogy a tízezer aktív keresőre jutó műszaki mérnökök száma megháromszorozódott. A szocialista kulturális forradalom növelte az oktatásban működő, illetve a lakosság kulturális szükségleteit kielégítő szellemi dolgozók számát. A szocialista társadalom irányítása és igazgatása is a szellemi dolgozók új típusát követelte meg. A szellemi dolgozók közel egyharmada vezető beosztásban tevékenykedő, magasan kvalifikált értelmiségi. A másik harmad középfokú szakember és a harmadik harmad rész irodai dolgozó.

A szellemi dolgozók létszámának és arányának ez a gyors növekedése és a szociális struktúra egészében bekövetkezett mélyreható átalakulás jelentős változásokat idézett elő az értelmiség szociális összetételében is. A szocialista forradalom megvalósítása során munkások és parasztok nagy számban kerültek vezető munkakörökbe és szerezték meg különböző utakon az ehhez szükséges képzettséget, a munkás- és parasztszármazású fiatalok előtt megnyílt és egyre inkább kiszélesedett a továbbtanulás lehetősége. A KSH adatai szerint 1963-ban Budapesten és a vidéki városokban az értelmiségi foglalkozásúak közül csak 38 százalék volt első foglalkozását tekintve értelmiségi, 29,7 százalék egyéb szellemi dolgozó, 1,3 százaléka mezőgazdasági, önálló, 22,8 százaléka ipari és építőipari munkás, 3,1 százaléka egyéb szakmunkás, 3.8 százaléka segédmunkás, 1,3 százaléka mezőgazdasági dolgozó volt. Még nagyobb a különbség, ha az apák eredeti foglalkozását nézzük: 14.3 százalék volt szintén értelmiségi, 20,3 százalék egyéb szellemi foglalkozású, 39,0 százalék nem mezőgazdasági fizikai munkás és 25,8 százalék mezőgazdasági dolgozó. Ezek az adatok is azt bizonyítják, hogy szociális származását

tekintve egy új összetételű értelmiség alakult ki. A szellemi és a fizikai munka közötti különbségekből és az értelmiség sajátos társadalmi szerepéből következően azonban az értelmiség a mi társadalmunkban is sajátos társadalmi réteg maradt, amely bár szoros kapcsolatban van a munkásosztállyal és a parasztsággal — egyes rétegei közvetlenül is ezekhez az osztályokhoz tartoznak —, de szociális helyzete sok tekintetben még különbözik a munkásosztály és a parasztság túlnyomó többségének a helyzetétől.

A magyar társadalom tehát — más szocialista országok társadalmához hasonlóan — útban van az osztályok megszűnése felé. A meglevő osztálykülönbségek általában a régi társadalom gazdasági és szociális örökségével függenek össze, azzal, hogy az új társadalmi alakulat kezdetben még nem a saját alapján fejlődött ki, hanem a tőkés társadalomból keletkezett és magán viseli ennek a társadalomnak az anyajegyeit. Amilyen mértékben az új társadalmi alakulat már a saját alapján fejlődik és megszabadul a régi társadalom minden örökségétől, tűnnek el a régi társadalom anyajegyei és mosódnak el egyre teljesebben az osztálykülönbségek. Ehhez azonban nem csupán a szocializmus teljes felépítése szükséges, hanem a fejlett szocialista társadalom termelőerőinek mindenoldalú kifejlődése, amikor megszűnik az egyén leigázó alárendelése a munkamegosztásnak, eltűnik a szellemi és a fizikai munka ellentéte, a város és a falu közötti lényeges különbség, amikor a kollektív gazdaság növekedése alapján megvalósulhat az egyének mindenirányú fejlődése és az elosztás kommunista elve. Röviden: az osztálykülönbségek teljes megszűnésének a kommunizmus felépítése a feltétele.

Van-e létjogosultsága a mi körülményeink között az osztály-megközelítésnek? Érvényes-e a társadalom szociális struktúrájának tudományos elemzésében az a

marxista módszer, amelynek központi kategóriája az osztály fogalma? A pozitív válasz kifejtése előtt — a vulgáris értelmezés és félreértelmezés elkerülése céljából — arra kell előbb emlékeztetni, hogy mit *nem* jelenthet az osztály-megközelítés a szocialista társadalomban. Nem jelentheti azt, hogy az osztályfogalom segítségével leírhatók a szocialista társadalomban meglevő összes szociális különbségek. Önmagában, automatikusan az osztályfogalom nem magyarázza meg az összes szociális különbséget, de még az alapvetőeket sem. Még kevésbé a szocialista társadalomban, ahol az osztály- és szociális különbségek fokozatosan elmosódnak, és a kapcsolat közöttük egyre közvetettebb, áttételesebb lesz.

Az osztály-megközelítés a szocialista társadalomban nem jelentheti a meglevő osztálykülönbségek abszolutizálását és konzerválását sem. A marxista osztály-megközelítés nem tértől és időtől, a történelmi feltételektől független módszer, amelynek kategóriái és következtetései változatlanok, hanem a valóságos történelmi folyamat belső összefüggéseinek feltárása a konkrét helyzet konkrét elemzése alapján. Éppen ezért az osztálytársadalomban — ahol az objektív történelmi folyamat meghatározó tendenciája az osztályellentétek kiéleződése — a marxista osztály-megközelítés az alapvető osztálykülönbségek kiemelését és kiélezését követeli meg az elméleti elemzésben is. A szocialista társadalomban — ahol a társadalmi fejlődés objektív iránya az osztályok fokozatos megszűnése — az elméleti elemzésnek is tükröznie kell az osztályok megszűnésének objektív folyamatát. A szociális struktúra marxista elemzése, az osztály-megközelítés a szocialista társadalomban éppen arra irányul, hogy feltárja az osztályok teljes felszámolásának konkrét útját és reális feltételeit.

Ha az osztályfogalom segítségével nem is lehet leírni a fejlett szocialista társadalom valamennyi szociális kü-

lönbségét, ha az osztály-megközelítés nem is jelentheti a még meglevő osztálykülönbségek abszolutizálását és nem szolgálhat konzerválásuk elméleti alapjául, az osztály-megközelítés a fejlett szocialista társadalomban is a társadalmi fejlődést meghatározó alapvető tendenciák marxista elemzésének vezérlő elve marad.

Az osztály-megközelítés objektív mércét nyújt a szocialista forradalom eredményeinek értékeléséhez, a mai kapitalista és szocialista társadalom alapvető különbségének feltárásához, a szocialista fejlődés irányának és mértékének a helyes megítéléséhez. A szocialista forradalommal végbement mélyreható társadalmi változás legjobban a társadalom osztályszerkezetének az átalakulásán mérhető le. A régi kizsákmányoló osztályok felszámolása, a munkásosztálynak az egész társadalom vezető osztályává válása, a korábban kispolgári dolgozó rétegek szocialista átalakulása a szocialista forradalom lényegét fejezik ki, s azok az osztálykülönbségek, amelyek a szocializmusban is megmaradnak, jól mutatják a régi szükségszerű „anyajegyeit" az új társadalomban. Az osztály-megközelítés elhanyagolása vagy háttérbe szorítása elzárja az utat a szocialista forradalom lényegének megértése és a szocialista fejlődés konkrét fokának — valóságos eredményeinek és megoldatlan feladatainak — az elemzése elől.

Nem véletlen, hogy az „ipari társadalom", a kapitalizmus és a szocializmus konvergenciája különféle antimarxista elméleteinek közös metodológiai gyökere az osztály-megközelítés lebecsülése és elhanyagolása. A tudomány és a technika fejlődését, a termelés technológiáját, a fogyasztás tartalmát és színvonalát, az életforma bizonyos külsőségeit illetően kétségtelenül sok hasonlóság van a gazdasági fejlettség megközelítően azonos fokán álló kapitalista és szocialista országok életében. E hasonlóságok felnagyításához látszólag alapot ad a

két társadalmi rendszer országai közötti közvetlen gazdasági, kereskedelmi, tudományos, kulturális, turisztikai stb. érintkezés. Ha lemondunk az osztály-megközelítésről és elvonatkoztatunk a két társadalmi rendszer gyökeresen különböző osztályszerkezetétől — a szociális struktúrát a szociális különbségek mennyiségi vonatkozásaira redukáljuk —, akkor könnyen eljutunk a két társadalmi rendszer lényegi azonosításáig, a két rendszer konvergenciája, az „ipari társadalom" hamis gondolatáig. S ellenkezőleg, ha osztályszempontból közelítünk a két társadalmi rendszer mai valóságához és mélyebben elemezzük azok eltérő osztálystruktúráját, akkor a felszíni azonosságok mögül nyomban feltűnik a kapitalizmus és a szocializmus alapvető különbsége, a látszólag azonos jelenségek és formák eltérő osztálytartalma. A marxista osztály-megközelítés metodológiai jelentősége ebben a vonatkozásban az, hogy nem elégszik meg a jelenségek egyszerű leírásával, hanem a jelenségek mélyebb összefüggéseinek, a látszatok mögött a mélyebb lényegnek a tudományos feltárására törekszik.

Csak az osztályszemlélet és osztály-megközelítés alapján ítélhetjük meg helyesen a szocialista társadalom fejlődésének az irányát és a mértékét is. A munkásosztály történelmi célja az osztálykülönbségek teljes felszámolása. A szocialista társadalom felépítése döntő lépés ennek a célnak az eléréséhez vezető úton, de még nem jelenti a cél elérését. A szocialista társadalom további fejlődését is a munkásosztály történelmi céljának elérésére irányuló törekvés határozza meg. Tehát mind a fejlődés irányának és céljának a felismerése, mind pedig a fejlődés adott fokának helyes értékelése osztály-megközelítést igényel.

A szocialista társadalom fejlődése nem automatikus folyamat, hanem tudatos szocialista tevékenység eredménye. Ugyanakkor a szocialista társadalom mai való-

ságában vannak még olyan tényezők is, amelyek gátolják vagy legalábbis nehezítik a szocialista fejlődést: a régi társadalom maradványainak visszahúzó ereje, a kapitalista világrendszer hatása, a szocialista társadalmon belüli érdekellentmondások és konfliktusok, a fejlődés objektív és szubjektív feltételeinek ellentmondásai, az anyagi és technikai bázis viszonylagos fejletlensége, a tervszerűség és a tudatosság elégtelenségei. A szocialista fejlődésnek ezeket a gátjait, nehézségeit, ellentmondásait akkor lehet leküzdeni és a szocialista fejlődés fő irányát biztosítani, ha a tudatos szocialista tevékenység olyan társadalmi erőre támaszkodik, amelynek érdekei a legteljesebben egybeesnek a fejlődés fő irányával és amely minden tekintetben képes ezt a tendenciát érvényre juttatni. Ez a társadalmi erő a szocialista társadalomban is a munkásosztály. Vagyis a szocialista társadalom vezető erejének helyes felismerése is osztálymegközelítést igényel.

Természetesen a munkásosztály vezető szerepét helytelen a vulgáris empirikus szociologizmus szellemében értelmezni. A munkásosztály a szocializmusban sem homogén, nem teljesen egynemű társadalmi osztály, amelynek minden tagja, illetve rétege egyformán hordozója és megvalósítója a munkásosztály vezető szerepének. Láttuk már, hogy a szocializmus építése idején különösen gyorsan növekszik a munkásosztály, soraiba újabb és újabb rétegek kerülnek, amelyek maguk is csak fokozatosan ismerik fel megváltozott osztályhelyzetüket. Emellett, a szocializmusban sem szűnik meg a munkások szakmai, kvalifikációs, szociális stb. rétegződése. A szocialista munkásosztályról tudományos absztrakció értelmében beszélünk, amely az osztály nagy tömegeinek legjellemzőbb, legalapvetőbb, a tevékenységét hosszabb távon és fő tendenciájában meghatározó tulajdonságait fejezi ki.

A szocialista munkásosztály legfontosabb jellemző tulajdonságai a következők:

a) Szerepe a korszerű nagyüzemi-gépi termelésben. a kommunizmus anyagi-technikai bázisának a megteremtésében: az összes szocialista dolgozó osztály és réteg közül a munkásosztály végzi ezt az alapvető termelő munkát, amely minden más dolgozó osztály és réteg termelő tevékenységéhez is megteremti a korszerű feltételeket és létrehozza az új társadalom szociális, kulturális stb. céljai elérésének anyagi alapját.

b) Összeforrottsága a szocialista tulajdon jelenleg legfejlettebb formájával, az állami tulajdonnal: a munkásosztály tulajdonviszonyát tekintve is a legkövetkezetesebben szocialista osztály, semmiféle szál nem köti a magántulajdon valamiféle maradványához, tulajdonviszonya a termelés társadalmi jellegének legmagasabb fokát fejezi ki.

c) Objektív érdekeltsége az osztálykülönbségek teljes megszüntetésében: a munkásosztály mai osztályhelyzetében nincs semmi olyan, ami bármilyen szempontból osztályelkülönülésének és különérdekeinek tartós megőrzésére, fenntartására ösztönözné.

d) Történelmi tapasztalatai, szervezettsége és tudatossága: a munkásosztály történelmi tapasztalatai a kapitalizmus elleni harc és a szocialista forradalom hosszú ideje alatt halmozódtak fel, s a munkásosztály magas fokú szervezettségében és tudatosságában jutnak kifejezésre. Szerves része ennek a munkásosztály marxista—leninista pártja, amely a munkásosztály politikai élcsapataként jött létre, vezette a munkásosztály harcát a kapitalizmus ellen, a szocialista forradalmat és irányítja a szocialista fejlődést.

A munkásosztály vezető szerepét objektív osztályhelyzete teszi lehetővé, de ez a vezető szerep a szocialista társadalomban sem érvényesül automatikusan. Még

kevésbé jelent a vezető szerep valamiféle privilegizált helyzetet, amely lehetővé teszi, hogy a munkásosztály ráerőszakolja akaratát a társadalom más osztályaira és rétegeire. A munkásosztály vezető szerepének érvényesülése bonyolult és összetett történelmi folyamat, amely feltételezi az osztály aktív cselekvését a társadalmi gyakorlat minden szintjén és minden formájában. A vezető szerep elemzésénél tehát nem korlátozódhatunk a szűken önmagában vet — pusztán szociális dimenziójában vizsgált — osztály helyzetének jellemzésére, hanem az aktív, „önmagáért való" — tehát egészében osztályként cselekvő — munkásosztály minden dimenzióját, osztálycselekvésének minden feltételét figyelembe kell vennünk. A munkásosztály vezető szerepének feltételei és formái is összetettek:

— *Gazdasági építőmunkában* a munkásosztály vezető szerepének feltétele a szocialista nagyüzemi gépi termelés fejlődése és korszerűsödése a népgazdaság minden ágában. a munkásosztály mennyiségi és minőségi növekedése.

— Az *elosztás tekintetében* a munkásosztály vezető szerepe megköveteli a munkásosztály közvetlen érdekeinek a figyelembevételét, a munkásosztály helyzetének fokozatos javítását, életszínvonalának emelését a szocialista építés előrehaladása és eredményessége mértékében.

— *Politikai téren* a munkásosztály vezető szerepe a munkások növekvő politikai aktivitásában és mindenekelőtt a munkásosztály pártjának irányító szerepében, a munkásosztály és a marxista—leninista párt fokozódó összeforrottságában kell hogy kifejeződjék.

— Az *ideológiai élet tekintetében* a munkásosztály vezető szerepe a munkásosztály tudományos ideológiájának, a marxizmus—leninizmusnak a hegemóniáját jelenti.

A szocialista országok tapasztalatai azt mutatják, hogy a munkásosztály vezető szerepe bármelyik oldalának, feltételének az elhanyagolása csorbítja magát a vezető szerepet és — ha nem korrigálják idejében — nagy károkat okozhat az egész szocialista társadalomnak. Ezt a történelmi tanulságot vonta le a Magyar Szocialista Munkáspárt is, amikor a X. kongresszus határozatában ismételten és komplex módon kifejezte a munkásosztály vezető szerepének jelentőségét. „A munkásosztály az ország társadalmi és politikai életében és egyben a termelésben betöltött szerepénél fogva vált és marad társadalmunk vezető ereje. Politikai vezető szerepe élcsapatának, kommunista pártjának a társadalom életében betöltött irányító tevékenysége útján, képviselőinek a kormányzati szervekben végzett munkájával, valamint szakszervezeteinek és más társadalmi szerveinek az ország életében betöltött szerepe révén érvényesül. A munkásosztály forradalmi eszméinek valóra váltásában működik közre mindenki, aki a szocializmus teljes felépítésének célját magáévá teszi és részt vállal a nagy cél elérését szolgáló feladatok elvégzésében. A munkásosztály politikai vezető szerepének érvényesítésében részt vesznek mindazok a fizikai és szellemi dolgozók, akik a kommunista eszméket magukénak vallják a párt lenini politikájának érvényesítésében, a párt által kitűzött és a nép által elfogadott és támogatott célok elérésében. Hazánk fejlődésének tapasztalatai is igazolják, hogy a munkásosztály történelmi feladatát teljesítve, a szocialista építés során önmaga is megváltozik. Létszáma is gyorsan növekedett, a társadalom legnagyobb osztályává vált, összetétele pedig az ország általános fejlődésével jelentősen módosult és állandóan változik. Ennek során növekszik a magasabb műveltségű szakképzett munkások aránya és szerepe a termelésben és az egész társadalmi életben. A munkásosztály öntu-

data, szervezettsége és fegyelme meghatározóan befolyásolja a dolgozók minden rétegét. Az egyes munkásrétegek között azonban jelentős eltérések vannak és lesznek még hosszú ideig a politikai öntudat és a szakmai képzettség színvonalában, anyagi helyzetükben és sok más tekintetben is. Mindezek figyelembevételével kell folytatni pártunk munkáját, a munkásosztály további fejlődése és egyben társadalmi vezető szerepének erősítése érdekében."[30]

[30] A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusa, Kossuth Könyvkiadó 1970. 170—171. old.

8, - Ft